

ФІЛОСОФІЯ ХХ СТОЛІТТЯ

Майкл Потер (Велика Британія)

НАРОДЖЕННЯ АНАЛІТИЧНОЇ ФІЛОСОФІЇ¹

У момент свого народження аналітична філософія була спробою відійти від попередньої традиції, започаткованої Кантом. Цей відхід почався з царини математики. Кант стверджував, що математика виходить не з досвіду і не з логіки, а з просторово-часової структури, яку ми самі накладаємо на досвід. Отож, спершу Фреге намагався спростувати підхід Канта на ґрунті арифметики, виводячи її з логіки, а потім Расел поширив цей проект на всю математику загалом. Обидва зазнали невдачі; але, розмірковуючи над проблемами, що їх було порушено у цьому проекті, вони винайшли те, що сьогодні називають «аналітична філософія» або, можливо доречніше, «аналітичний метод у філософії». Втім, подібний стислий опис приховує неабияку складність формулювання того, в чому, власне, полягає цей аналітичний метод. Окреслюючи момент його народження, ми спробуємо визначити деякі з його характерних ознак.

1. Фреге

1.1. Begriffsschrift

1879 року Готлоб Фреге (1848–1925) оприлюднює невеличку книгу під назвою *Begriffsschrift* («Поняттєве письмо»). З позицій сьогодення зміст цієї книги можна описати як формалізацію числення предикатів – частини логіки, що має справу з квантифікацією. Фреге прагнув формалізувати логіку, аби кодифікувати закони не думки, а істини. Від самого початку він з похвальною ясністю проголосив, що логіка не є відгалуженням психології. Логіка

© Routledge, Taylor & Francis Group, 2008

© M. Potter, 2011

© Переклад з англійської, О. О. Панич, 2011

¹ Переклад здійснено та опубліковано з дозволу автора та видавництва «Routledge» за виданням: Potter M. The birth of analytic philosophy // The Routledge Companion to Twentieth Century Philosophy / Ed. by Dermot Moran. – Routledge, 2008. – P. 43–75. Скорочену версію українського перекладу цієї статті було надруковано у журналі «Філософська думка» (2011. – № 3. – С. 47–68).

містить закони, що їх мусить дотримуватися наше міркування [reasoning], якщо хоче сягнути істини – а не ті закони, яких воно дотримується фактично. Безумовно, більшість людей схильні припускати помилок у міркуванні; але, з погляду Фреге, їх і справді доречно вважати *помилками*. Він припущав можливість існування певної форми міркування, яку ми всі завжди були схильні визнавати чинною, але яка, у певний досі невідомий нам спосіб, є помилковою.

Певна річ, формалізація логіки почалася не з Фреге, а з Аристотеля. А Готфрид Вільгельм Ляйбніц (1646–1716), за двісті років до Фреге, навіть намірявся розвинути формальну систему, яка б звела міркування до механічного процесу на зразок арифметики. Але зі збережених до нашого часу творів Ляйбніца не видно, аби він просунувся у цій справі надто далеко. Разом з тим, у пізніші часи значного прогресу досягли такі британські логіки як Джордж Буль (1815–1864), Вільям Стенлі Джевонс (1835–1872) і Джон Вен (1834–1923). Буль винайшов символи для запису логічних операцій заперечення, кон'юнкції та (сильної) диз'юнкції, і виявив, що логічні правила для тверджень із цими трьома операторами є надзвичайно подібними до правил звичайної арифметики. Джевонс же винайшов «логічне фортепіано»: механізм, спроможний розв'язувати проблеми Булевої логіки з вражаючою швидкістю й точністю.

Ці здобутки можна вважати здійсненням намірів Ляйбніца у застосуванні до певної частини логіки. Щойно твердження (proposition) записувалося Булевими символами, його можна було перетворювати у майже арифметичний спосіб на простіші, але логічно еквівалентні йому форми, подібно до алгебраїчних перетворень елементарної арифметики. Метод Буля знайшов широке практичне застосування: зокрема, його використовують для спрощення електричних схем і комп'ютерних програм.

Але Буль прагнув лише технічного вдосконалення логіки в тому традиційному сенсі, в якому вона розумілася з часів Аристотеля. Фреге ж, на відміну від Буля, просунувся у цілком новому напрямку, вигадавши символічний запис для кванторів та змінних. У певному сенсі, ідея формалізації кванторів та змінних у 1879 році вже носилася у повітрі. В кожному разі, вражаючим є той факт, що Чарльз Сандерс Пірс (1839–1914) винайшов свої власні символи для кванторів та змінних незалежно від Фреге і майже одночасно з останнім [див. Peirce, 1885]. Але для Пірса це був лише спосіб запису, а не засіб міркування, і він навіть і близько не розвинув цю ідею із такою витонченістю, як Фреге. Одна з причин вочевидь у тому, що Пірс був значно ближчим до алгебраїчної традиції Буля та Джевонса. Зрештою, з'ясувалося, що Булеву ідею вбачати у міркуванні форму алгебраїчного перетворення можна поширити й на міркування з кванторами: аналогічну роль в алгебрі Буля відіграло поняття «циліндричної алгебри». Коли ж Альфред Тарський (1902–1983) у 1950-ті роки виробив-таки теорію циліндричної алгебри, швидко з'ясувалося, чому ніхто не подбав про це раніше: ця теорія, принаймні у

порівнянні з методами, що їх застосовували правила виведення, виявилася неелегантною і контр-інтуїтивною.

Отож, робота Фреге, порівняно з Булем, була важливою тим, що вона рішуче розширювала обсяг формальної логіки. Було би перебільшенням казати, що саме Фреге досяг першого значного успіху в логіці з часів Аристотеля; але це не було б і цілковито хибним. Середньовічні логіки добре розуміли, що увесь обсяг логічно чинних форм міркування аж ніяк не вичерпується тим, що можна втиснути у форму Аристотелевого силлогізму; відтак, вони намагалися якось розширити обсяг формальної логіки. Але вони робили це безсистемно, тож їхні зусилля не мали вирішального успіху.

Чому винайдення Фреге багатомісного числення предикатів мало таке вирішальне значення, стало чітко зрозумілим лише за півстоліття, коли 1936 року Алонсо Черч (1903–1995) і Алан Тюринг (1912–1954) показали (незалежно один від одного) неможливість з'ясувати механічним шляхом, які аргументи із застосуванням багатомісної квантифікації є логічно чинними. Але ж відповідну проблему для аргументів із застосуванням лише одномісної квантифікації (або ж для Аристотелевої силлогістики) можна розв'язати у механічний спосіб. Відкриття Черча і Тюринга було значним просуванням в логіці, бо показавши вперше, що існують логічні проблеми, які неможливо розв'язати у механічний спосіб, вони тим самим підважили аналогію між логікою і елементарною арифметикою – а відтак, показали, що мрія Ляйбніца щодо панування механічного числення в усій царині міркування стикається із певними обмеженнями.

Фреге, який так і не дізнався про існування цього обмеження, здається, від самого початку відчував значну силу винайденого ним методу:

[...] чиста думка, незалежно від жодного змісту чи навіть самого апріорного споглядання, а лише зі змісту, що виходить з її власного устрою, спроможна формувати судження, які, на перший погляд, видаються можливими лише на ґрунті якогось споглядання. [Frege, 1879: § 23]².

Ця заувага Фреге про силу міркування, що застосовує багатомісну квантифікацію, яскраво контрастує з висловлюваннями попередніх філософів про Аристотелеву логіку та її середньовічні доповнення. Коли, наприклад, Декарт казав про логіку, що «її силлогізми та більшість інших її напучувань служать радше для пояснення іншим того, що нам вже відомо» («Дискурсія про метод», частина 2)³, він мав на увазі силлогістичну логіку – тобто таку, що піддається механічному розв'язанню. А Кант, проголошуючи централь-

---

² Цитату перекладено з німецького оригіналу: «...wie das von jedem durch sie Sinne oder selbst durch die Anschauung a priori gegebenen Inhalte absehende reine Denken allein aus dem Inhalte, welcher seiner eigenen Beschaffenheit entspringt, Urteile hervorzubringen vermag, die auf den ersten Blick nur auf Grund irgendeiner Anschauung möglich zu sein scheinen». – Прим. перекладача.

³ Цитату перекладено з французького оригіналу: «ses syllogismes et la plupart de ses autres instructions servent plutôt à expliquer à autrui les choses qu'on sait». – Прим. перекладача.

ним завданням першої «Критики» пояснення того, як можливе синтетичне апріорне знання, вважав арифметику своїм першим і найкращим взірцем царини синтетичних істин. Якщо те, що він при цьому розумів під аналітичною істиною, означало будь-що, що можна вивести силогістичною логікою з прозорих визначень, то аналітичне у певному важливому сенсі є тривіальним. З іншого боку, якщо ми поширимо обсяг аналітичного й на те, що може дедукуватися із застосуванням багатомісної логіки, що ж тоді залишиться від Кантової заяви, що арифметика є синтетичною (а отже, у певному сенсі залежить від просторово-часової структури світу, як ми сприймаємо його у досвіді)?

1.2. *Grundlagen*

Не лише Фреге цікавився цим питанням. Рихард Дедекінд (1835–1916) у своїй чудовій розвідці *Was sind und was sollen die Zahlen?* («Чим і для чого є числа?», 1888) також намагався показати, всупереч Канту, що арифметика не залежить від простору й часу. Ця теза доводилася в три стадії. Першою була характеристика натуральних чисел в аксіоматичних термінах і демонстрація того, що звичайні арифметичні властивості логічно випливають з цих аксіом. Другою був доказ існування структури, відповідної цим аксіомам. На третій стадії, відволікаючись від конкретних властивостей цієї структури, можна було визначити натуральні числа як нову структуру, що відповідає тим самим аксіомам. У виконанні першої стадії Дедекінд здобув цілковитий успіх: всі істини арифметики справді є логічними наслідками визначених ним аксіом (нині вони відомі як аксіоми Пеано). Але друга і третя стадії виявилися проблематичнішими. Дедекінд з'ясував, що для виконання другої частини своєї програми він потребує введення так званої аксіоми нескінченності, яка стверджує, що існує нескінченно багато об'єктів. Дедекінд гадав, що може довести цю аксіому; але для визнання істинності його доведення нам потрібно було б щонайменше розширити межі логіки ще більше, ніж це зробив Фреге: адже в найкращому разі він доводив, що нескінченною є царина думок, доступних для нас як розумних істот. Для виконання ж третьої стадії Дедекінд застосував своєрідну творчу абстракцію, що видалася темною багатьом пізнішим авторам.

Мета Фреге у «*Die Grundlagen der Arithmetik*» («Основи арифметики», 1884) була тією самою, що й Дедекінда: показати, що арифметика є незалежною від простору та часу. Збігався й підхід: спершу Фреге визначив аксіоматичну базу, з якої можна було дедукувати властивості натуральних чисел; потім спробував логічно довести, що існують об'єкти, які задовольняють цим аксіомам; і нарешті він потребував принципової підстави ігнорувати будь-які властивості об'єктів, обраних на попередній стадії, що не випливають з їхніх аксіоматичних характеристик, визначених на першій стадії.

Проте, збігаючись із Дедекіндом у самому визначенні трьох стадій запланованої програми, Фреге істотно розійшовся з ним у способі їхнього вико-

нання. Почати з того, що у своїй аксіоматичній характеристиці натуральних чисел Фреге розглянув їх як обмежені кардинальні числа й визначив кардинальні числа за допомоги того принципу, що кардинали двох понять, F та G , є рівними, якщо й тільки якщо існує взаємно-однозначна відповідність всіх F та всіх G (або, як інколи кажуть, якщо F та G є «рівнопотужними»). Цю еквівалентність, яку сучасна література з теми, з незначною історичною довольністю, визначає як «принцип Х'юма»⁴, можна застосувати для виведення властивостей натуральних чисел майже у такий спосіб, як це можливо із аксіомами Пеано. На другій стадії, доводячи наявність об'єктів, що задовольняють «принципу Х'юма», Фреге скористався поняттям обсягу поняття – тобто логічним об'єктом, пов'язаним із поняттям у такий спосіб, що два поняття мають один і той самий обсяг лише у разі, якщо вони цілковито вказують на одні й ті самі об'єкти. Фреге визначив число F як обсяг поняття другого порядку, в який увіходять усі поняття, що є рівнопотужними із певним поняттям F .

Визначивши таким чином числа в термінах обсягу, Фреге потребував певного пояснення, чому можна ігнорувати додаткові властивості, що їх випадково набувають числа внаслідок такого визначення. Він вочевидь вважав, що певну роль у цьому відіграє «контекстуальний принцип»: методологічний принцип, за яким слова означають будь-що лише у контексті речення. Вага, якої Фреге надавав цьому принципу, підтверджується тим, що він згадує про нього і у вступі, і в основному тексті, і також у висновках «Grundlagen...» Але в чому саме полягає ця вага – це вже визначити складніше.

Інколи насправді видається, що ваги контекстуальному принципу надав не стільки сам Фреге, скільки його пізніший визначний коментатор Майкл Даміт. На думку останнього, проголошення Фреге контекстуального принципу ознаменувало собою радикальний поворот у філософії – так званий «лінгвістичний поворот», що за своєю значущістю порівнянний із «коперниканським поворотом» Канта, який відбувся на сторіччя раніше.

Проблема, втім, полягає в тому, яку саме роль має відігравати цей принцип у Фрегевій теорії чисел. Якщо Фреге прагнув розглядати «принцип Х'юма» як контекстуальне визначення чисел, ця роль є цілком зрозумілою: тоді контекстуальний принцип мав заспокоїти будь-які побоювання з приводу того, що контекстуальне визначення терміна не вказує, на що посилається введений ним термін, а лише дає нам значення цілих речень, в яких

---

⁴ Написання цього прізвища подається відповідно до правописної позиції перекладача, вмотивованої у: Панич О.О. Розвідки з історії скептицизму в британо-американській епістемології: Частина перша: британська модерна філософія (Гоббс, Локк, Барклі, Х'юм, Рід) – Донецьк: ДонНУ, 2007. – С. 24–28. Попри певну розбіжність підходів Редколегії і перекладача (ми транслітеруємо Hume як Г'юм), було прийнято рішення зберегти у цій публікації варіант, запропонований п. Олексієм, що є повноправним членом нашого редакційного колективу. Ми сподіваємось, що це може сприяти розгортанню дискусії, яка наблизить вітчизняну філософську спільноту до давно назрілого визнання спільної системи транслітерації імен. З тих самих причин Berkeley надалі теж подано відповідно до правописної позиції перекладача, як Барклі. – *Прим. Редколегії.*

з'являється цей термін. Але Фреге відкидає ідею розгляду «принципу Х'юма» як контекстуального визначення чисел, оскільки цей принцип визначає умови істинності не всіх, а лише деяких стверджувань тотожності, в яких може з'явитися числовий термін. (Посилаючись на найбільш відомий «грубий приклад» самого Фреге, цей принцип не пояснює, чому Юлій Цезар – це натуральне число.) Натомість, як ми побачили, Фреге розглядає «принцип Х'юма» лише як контекстуальне *обмеження* – тобто як умову, що будь-яке коректне визначення натуральних чисел мусить його задовольняти. Але якщо ми врешті-решт дамо явне визначення чисел і покажемо, що так визначені числа справді задовольняють вказаному обмеженню, зовсім неясно, яку ще роль може відіграти контекстуальний принцип.

Наступною (і, як з'ясувалося, значно гіршою) проблемою для Фреге стало відкрито прийняте ним визначення чисел через ідею обсягу поняття. Але що це означає? Найбільшим досягненням, про яке він звітував по завершенні «Grundlagen...», було зведення його початкової проблеми пояснення, як нам дані числа, до радше простого питання, як нам дані обсяги понять.

Насправді ж подібність цих проблем, як про них мислив Фреге, була більш ніж поверховою. Адже «принцип Х'юма» – контекстуальне визначення умов тотожності чисел – має форму принципу абстрагування: тобто він стверджує логічну еквівалентність, з одного боку, тотожності двох термінів (наразі числових), з іншого боку, наявності стосунків еквівалентності (наразі рівнопотужності) між відповідними поняттями. Але завважте, що пояснення, яке ми дали ідеї обсягу поняття, – що поняття мають той самий обсяг лише у разі, якщо вони охоплюють ті самі об'єкти, – також є принципом абстрагування. Якщо проблема Юлія Цезаря ставить хрест на ідеї введення чисел за допомоги першого принципу абстрагування, хіба вона не ставить хрест також і на ідеї введення обсягів за допомоги другого принципу?

На це питання Фреге ніколи не дав задовільної відповіді. У «Grundlagen...» він його навіть не торкнувся, зауваживши лише (у примітці), що вважає загальновідомим, що таке обсяг поняття (§ 68). Після такого залишається додати вже небагато; але, коли він намагається щось додати в «Grundgesetze der Arithmetik» (1893–1903), він задовольняється розглядом ідеї обсягу поняття в межах формальної мови *Begriffsschrift*. Цією мовою він справді вводить обсяги за допомоги щойно згаданого принципу абстрагування (який він називає «Основний закон V»⁵), але при цьому він не мусить звертатися до проблеми Юлія Цезаря, оскільки тут він має справу з формальною мовою, яка не має термінів для позначення римських імператорів.

Вочевидь, це не розв'язання проблеми, а лише відтермінування її. Врешті-решт, Фреге чітко вказував, що будь-яка задовільна теорія арифметики має пояснити можливість її застосування до світу, і він шкодував про не-

⁵ «Основний закон V» насправді більш загальний, але надлишок його загальності не стосується обговорюваної тут проблеми. – *Прим. М. Потера.*

спроможність формалізму впоратися саме з цією проблемою. Отже, у певний момент він мав поширити формальну мову і на позначення римських імператорів, аби їх можна було порахувати, і зробити це так, аби при цьому владнати питання, чи є Юлій Цезар натуральним числом (або ж обсягом поняття).

1.3. Сенс і референція

В таких принципах абстрагування як «принцип Х'юма» чи «Основний закон V» Фреге частково надихала та чинність, якої, на його думку, вони якимось набували від контекстуального принципу. Але ним також рухала й віра у те, що ці принципи, в якомусь слабкому сенсі, є логічними. Щоправда, Фреге так ніколи й не спромігся сказати, яким же саме є цей слабкий сенс. Ба більше: він припускав, що «Основний закон V» є більш сумнівним, ніж інші аксіоми його теорії. Тим не менше, його й надалі притягувала думка, вперше висловлена у *Grundlagen*, що ліва сторона принципу абстрагування, яка висловлює тотожність об'єктів, що їх вводить даний принцип, певним чином була новим відбитком змісту стосунків еквівалентності понять, яку стверджувала права сторона цього принципу.

Отож, складність полягала у визначенні того, як саме треба розуміти зміст, аби надати сенсу цій метафорі «нового відбитку». Коли Фреге писав *Grundlagen*, він міг запропонувати лише вельми грубу теорію змісту, згідно з якою однаковий зміст мають будь-які два логічно еквівалентних твердження. Втім, за часів *Grundgesetze* Фреге розвинув нині знамениту теорію сенсу і референції.

Звісно ж, немає жодної глибини ані у розрізненні між знаком і позначеною ним річчю, ані у розрізненні між цими двома й тими ідеями, які я надаю знакові у процесі його використання. Глибшою за це є теза, що задовільне пояснення спроможності мови передавати думки від мовця до слухача передбачає введення у цю схему четвертого елементу, який Фреге й називає «сенсом».

Інтерес Фреге до сенсу був зумовлений двома його ознаками. По-перше, сенси абстрактні. Оскільки сенс вислову – це те, що передається від мовця до слухача, кожен з нас може його схопити; а отже, на відміну від ідеї, сенс не є чимось приватним. Отож, сенси не є ментальними одиницями. Але вони вочевидь не є й фізичними. Відтак, сенси формують те, що Фреге називає «третя царина»,⁶ яка визначалася негативно як складена з елементів, що не є ані фізичними, ані ментальними. (Звісно ж, одного цього було достатньо, аби філософи двадцятого століття поставилися до такої ідеї з глибокою підозрою).

---

⁶ Вислів «ein drittes Reich», коли Фреге вжив його у 1918 році, не мав усіх тих конотацій, яких цей вислів набув пізніше. – Прим. М. Потера.

По-друге, сенс мали не лише імена, як-от «Гесперос» чи «Фосфорос».⁷ Для Фреге сенс мала думка, висловлена цілим реченням, і вона якимось чином складалася з сенсів тих менших висловів, що загалом склали речення.⁸ Отож, теорія була *одноманітною* у приписуванні сенсу значущим елементам мови: для Фреге жодна мовна одиниця не приліплюється до світу безпосередньо, але референція кожної з них опосередкована її сенсом, який є способом, що ним лінгвістична одиниця представляє об'єкт, на який вона має посилатися.

Обидва ці аспекти теорії Фреге були проблематичними. Навіть облишивши будь-які підозри стосовно абстрактних одиниць, важко з'ясувати напевно, яким є потрібне для Фреге розуміння сенсу – достатньо витончене, аби відрізнити сенс «Гесперос» від сенсу «Фосфорос» (а це є необхідним, якщо воно має пояснити, чому я можу дізнатися щось з астрономії, коли ви скажете мені, що Гесперос=Фосфорос), але не настільки витончене, аби відрізнити сенс, який надаю слову «Гесперос» я, не обізнаний в астрономії, від сенсу, який надасте слову «Гесперос» ви, знаючи про планети набагато більше за мене (адже, якщо ці сенси будуть розрізнені, ви не зможете передати мені ваш сенс слова «Гесперос» в процесі розмови). Загадковою є також і складеність сенсу. Справді дивно, яку саме складеність треба мати, аби дві сторони принципу абстракції мали той самий сенс. Але навіть якщо ми відволічемося від цього й домовимося не розглядати Фреге розуміння сенсу як спробу легітимізувати цей аспект його проекту використання принципу абстракції для пояснення арифметики, все одно залишається загадковим, про який вид складеності тут має йтися.

2. Мур і Расел

2.1. Об'єктивні твердження

Другий виток народження аналітичної філософії бере початок у 1898 році. Пізніше Бертран Расел (1872–1970) описував, як він виник у розмові між ним та Джорджем Едвардом Муром (1873–1958). У будь-якому разі, ясно те, що першими публікаціями, які засвідчили цей факт, стали статті Мура «Природа судження» і «Спростування ідеалізму».

Загальний обрис революції є ясним: Мур вважав, що може опиратися спокусам ідеалізму, розглядаючи твердження як складні об'єктивні сутності.

⁷ Грецькі імена, відповідно, вечірньої та ранкової зірки, які в астрономічному плані обидва стосуються тієї самої планети, відомої нам як «Венера». – *Прим. перекладача.*

⁸ Фреге також вважав, що ідею значення, паралельно з ідеєю сенсу, також слід застосовувати одноманітно до речень і менших висловів, з яких вони складаються, так що речення має референцію – себто, його істиннісне значення – так само, як референцію має ім'я – себто, має об'єкт, який воно іменує. Як показав Вітгенштайн [Wittgenstein, 1922: 4.063], цей складник теорії Фреге був вочевидь хибним. – *Прим. М. Потера.*

«Щойно буде однозначно визнано, що твердження не денотує переконання (у психологічному розумінні), стає самоочевидним, що воно жодним чином не відрізняється від реальності, з якою воно начебто лише співвідноситься – тобто та істина, що *Я існую*, ніяк не відрізняється від відповідної до неї реальності *мого існування*» [Moore, 1901–1902].

Іншими словами, в центрі цього проекту було те, що зараз можна назвати «тотожнісною теорією істини». Але якщо загальні риси цього проекту ясні, цього не можна сказати про деталі. Хоча статтю «Природа судження» написано жвавим стилем, який яскраво контрастує з нарколептичним педантизмом пізніших творів Мура, все ж важко визначити напевно, у чому саме полягають її аргументи. Об'єкти критики Мура розкидані досить широко: хоча головним з них є пост-Гегелева теза Бредлі, що абсолютна істина є взагалі недосяжною, інколи Мур атакує також Барклівське *esse est percipi*⁹ або переконання Канта, що взаємини об'єктів досвіду постачаються самим розумом.

Мурове розуміння твердження втілюється у дві його засадові доктрини. Перша наголошує, що одиниці, з яких складене твердження (він називає їх «поняттями»), є тими сутностями, про які говорить це твердження. Він протиставляє цю думку поглядові Бредлі, згідно з яким коли я маю ідею чогось, сама ця річ є частиною моєї ідеї. Вочевидь таке протиставлення не вичерпує всіх можливостей, але завершивши свою (безумовно слухну) критику Бредлі, Мур, здається, не відчуває жодної потреби доводити слушність власної позиції. А проте ця доктрина посідає центральне місце у спростуванні ідеалізму, як його бачить Мур. Твердження є об'єктами судження, тож поняття, з яких складені твердження, є частиною того, про що ми судимо; і втім, цей погляд є реалістичним, оскільки це не є «їхнім визначенням»; «для їхньої природи», каже Мур, «немає різниці, мислить їх хтось чи ні» [Moore, 1899: р. 4]. Отож, поняття є об'єктивними сутностями.

Друга засадова доктрина полягає в тому, що між поняттями немає внутрішніх зв'язків – стосунки між поняттями не є складовою їхньої природи. Істинність твердження зумовлює певний спосіб зовнішніх стосунків між поняттями, що входять до його складу. Знов-таки, головною мішенню тут є Бредлі (1846–1924), який взагалі заперечував реальність зовнішніх стосунків. Якщо знання розуміється як внутрішні стосунки між знавцем і знаним ним твердженням, сам акт знання даного твердження вже змінює це останнє, оскільки тепер його внутрішньою властивістю стає те, що воно є знаним, а тому вже не є таким, яким було до того, коли я набув знання про нього. Відповідно, для Бредлі жодне судження не є цілковито істинним; судження завжди перекручене. З іншого боку, для Мура акт судження встановлює лише зовнішні стосунки між твердженням та суб'єктом судження, а отже, він не змінює те, що є предметом судження. Але значно менш зрозуміло, чому у

---

⁹ «Бути – це сприйматися» (лат.). – Прим. перекладача.

протистоянні поглядам Бредлі Мур мусив поринути у протилежну крайність і стверджувати, що між поняттями взагалі не існує внутрішніх стосунків. І так само, як і з першою доктриною, Мур (принаймні на цій стадії), здається, геть забув надати аргументи на підтримку власної позиції.

2.2. Принципи математики

Вчення про відчутність внутрішніх зв'язків між поняттями зазнає очевидних складнощів, коли йдеться про ствердження тотожності. Якщо тотожність $a=a$ висловлює будь-що про a , а саме, стосунок a із самим собою, видається очевидним, що цей стосунок має бути внутрішнім. Тому, якщо внутрішніх стосунків не існує, ми змушені дійти висновку, що така тотожність не висловлює взагалі нічого. Можливо, саме по собі це ще й не так погано; але нам треба буде сказати щось і про тотожність «Гесперос=Фосфорос», яка, принаймні на перший погляд, висловлює справжню астрономічну інформацію. І набагато більше доведеться сказати про арифметику, в якій центральну роль відіграють такі на позір тотожні твердження, як $7+5=12$.

Спробою зробити це стали «Принципи математики» Расела (1903). Сучасним читачам (яких не так багато, як можна було б очікувати, враховуючи місце цієї книги в історії аналітичної філософії) цей твір видається перехідною працею: він містить розлогі фрагменти, в яких ми можемо розпізнати аналітичну філософію у досить сучасному сенсі, але вони межують із фрагментами, що вражають нас своїм старомодним стилем і пропонують дивовижно ретельні класифікації, які не мають очевидної підстави й виростають в архітекτονіку майже Кантової складності. З цього огляду книга Расела перебуває в цікавому контрасті із Фрегеvim *Grundlagen*: в цій останній книзі також трапляються довгоги, головним чином тоді, коли Фреге вказує на помилки, яких ми вже не схильні припускати, але аргументи, які вживає Фреге задля викриття цих помилок, не вражають нас своєю застарілістю.

Головною метою Расела в написанні «Принципів» було створення працездатної версії того, що тепер іменується «логіцизмом»: він прагнув поширити на всю математику більш обмежену тезу Фреге, за якою арифметика є частиною логіки. Центральною складовою цього проекту, як його тепер бачив Расел, було визнання ним концепції Мура, що твердження містить в собі ті частини світу, про які в ньому йдеться. Але Расел вдосконалив цю концепцію, додавши до неї ідею денотуючого поняття. Денотуюче поняття – це те, що можна було б назвати «показником прощосності» (*aboutness schifter* [Makin, 1995]): його завданням є уможливлення того, аби твердження було твердженням про щось іще, що саме по собі не є частиною даного твердження. На думку Мура, твердження, висловлене реченням «я зустрів Джона», містить мене, Джона, і зустріч як таку. Аналогічно, те, що висловлене як «я зустрів людину», містить мене, зустріч і третю складову, висловлену як «людина». Але що це за третя складова? Це не може бути жодна конкретна

людина, оскільки це твердження залишається незмінним, яку б людину я не зустрів.

Це твердження не стосується *людини*: це поняття, яке не гуляє по вулицях, а живе в сутінковому лімбі книжок з логіки. Те, що я зустрів, було річчю, а не поняттям, – дійсною людиною, у якої є кравець і банківський рахунок, або ж шинок і дружина-пияка. [Russell, 1903: § 56]

Але ж між людиною із банківським рахунком і складовою твердження, про яку йдеться, мусить бути *якась* різниця. В «Принципах...» Расел називає цей компонент твердження *денотуючим поняттям*, а його стосунок із конкретною людиною – стосунком *денотації*. «Поняття *денотує*, коли, якщо воно з'являється у твердженні, твердження стосується не поняття, а терміна, який у певний особливий спосіб пов'язаний із цим поняттям» [Russell, 1903: § 56].

Расел розглядає денотацію як центральний елемент свого розуміння математики.

Поняття *всіх чисел*, хоча й не є нескінченно складним, але денотує нескінченно складний об'єкт. Це й є глибокий секрет нашої здатності мати справу із нескінченністю. Людська здатність мислити не може оперувати з нескінченно складним поняттям, хоча останнє може існувати; але вона може оперувати з нескінченними зібраннями завдяки ідеї денотації, не вводючи жодного нескінченно складного поняття [Russell, 1903: § 72].

Отже, твердження, що стосується всіх чисел, містить в собі не всі числа, а лише поняття, яке денотує всі числа.

2.3. «Про денотацію»

1901 року, коли Расел вже завершив чернетку «Принципів математики», він відкрив знаменитий парадокс, що має його ім'я. А саме: він показав, що денотуюче поняття «клас всіх класів, що не належать до самих себе», не денотує взагалі нічого (адже, якби воно денотувало, денотований ним клас належав би до самого себе якщо й тільки якщо він би не належав до самого себе, що є абсурдом).

Роками двома раніше цей парадокс вже був винайдений математиком Ернстом Цермело (1871–1953) в Гетингені (а інші дещо подібні парадокси були відомі Кантору). Але у його перевідкритті Раселом важливим є сам спосіб, у який порушені у ньому проблеми тепер вплинули на філософію. Найбільш безпосередньо вплив цього парадокса на Расела відбився у тому, що він зосередив свою увагу на таких денотуючих поняттях (як-от нині знамените «теперішній король Франції»), які не денотували нічого. Звісно ж, не можна сказати, що він досі не усвідомлював, що його теорія передбачає існування подібних понять; але парадокс показав йому необхідність кращого розуміння засад їхнього функціонування. Расел говорив: твердження, в якому з'являється денотуюче поняття, «стосується не поняття, а терміна, у певний

особливий спосіб пов'язаного із цим поняттям». Далєбі, якщо терміна, про який йдеться, взагалі не існує, спосіб його зв'язку із поняттям мусить і справді бути особливим.

Але момент одкровення для Расела настав тоді, коли він побачив, що зв'язок є особливим навіть тоді, коли цей термін *існує*. Адже якщо існує зв'язок між поняттям та річчю, яку воно денотує, мусить існувати істинне твердження, яке висловлює цей зв'язок, і предметом цього істинного твердження буде поняття. Згадаймо, втім, що денотуюче поняття визначається як таке, що з'являється у твердженні, але вказує на щось інше, що є предметом цього твердження. То як же *будь-яке* твердження може мати об'єктом саме денотуюче поняття? Якого роду одиниця мусить з'явитися у твердженні, аби воно, скажімо, мало об'єктом денотуюче поняття, висловлене реченням «перший рядок Елегії Грея»? Безумовно, цією одиницею не може бути саме це денотуюче поняття, оскільки у своїй функції «покажчика прошосності» воно гарантує, що, в остаточному підсумку, твердження матиме об'єктом не поняття, а те, що воно денотує – а саме, фразу «The curfew tolls the knell of parting day». Так само це не може бути і денотуюче поняття «значення першого рядка Елегії Грея», оскільки це було б твердження про значення фрази «The curfew tolls the knell of parting day», а це знов-таки не те, чого ми прагнули.

Децо у цьому міркуванні може видатися читачеві загадковим. Аргумент начебто має довести, що не може існувати інформативного твердження про поняття, висловлене фразою «перший рядок Елегії Грея». Але це останнє речення, здається, висловлює твердження, що має об'єктом саме це поняття. Расел змушений визнати, що це не те, чого він прагнув. Чому? Бо у цей момент він вводить наступне обмеження. Стосунок між поняттям та його денотатом (якщо такий існує) не є, каже Расел, «лінгвістичним через речення». Він вочевидь вважає, що поняття існують незалежно від того, чи винайшли ми засоби висловити їх у мові. Тоді стосунок між поняттям та його денотатом існує незалежно від мови, і це ж стосується твердження, яке його висловлює. Таким чином, будь-яке речення, в якому мовна одиниця, як-от фраза «перший рядок Елегії Грея», не вживається, а лише згадується, не може бути тим, чого ми шукали, оскільки висловлене у ньому твердження буде твердженням про мову, натомість твердження, яке ми намагалися висловити, мало б – якби воно існувало – бути незалежним від мови.

Кожен першокурсник, що пише про Раселову теорію дескрипції, вказує на те, що вона має справу з випадком визначених дескрипцій, які ні на що не посилаються; але це, хоча і є правдою, становить лише невелику частину проблеми. Зрозуміло, що Раселова рання теорія денотації визнавала існування денотуючих речень, які нічого не денотують. Безумовно, в таких випадках можна казати про загадкову роль відповідного денотуючого поняття: якщо воно мислиться як своєрідний покажчик, то денотуюче поняття, яке нічого не денотує, є покажчиком, що показує в нікуди. Але заперечення Ра-

села щодо цієї теорії так само стосувалося й випадків, коли денотуюче поняття таки справді щось денотує.

Аргумент, який ми щойно виклали (відомий як «аргумент Елеїї Грея», бо Расел, пояснюючи проблему, вживає саме цей приклад), змусив Расела зрестися теорії денотації, яку він висунув у «Принципах...». Натомість він висунув іншу теорію, згідно з якою справжню структуру твердження, висловленого у реченні, можна виявити, перетворивши його на числення предикатів з тотожністю. Наприклад, речення «Я зустрів людину» мусить бути перекладене як $(\exists x)(Mx \ \& \ Rax)$, де Mx означає, що x має властивість людяності, Rx означає, що x зустрів y , і a означає мене. (Словами: «я зустрів дещо, що має властивість людяності».) Денотуюча фраза «людина» зникла, поступившись місцем сполученню квантора та змінної. І, як це вивчають першокурсники у своєму початковому курсі логіки, фраза «Теперішній король Франції лисий» може бути перекладеною як $(\exists x)(Kx \ \& \ (\forall y)(Ky \supset x=y) \ \& \ Bx)$, де Bx означає, що x є лисим, а Kx означає, що x наразі є королем Франції. (Словами: «Наразі існує такий лисий король Франції, що йому дорівнює кожний король Франції».) Знов-таки, у перекладі денотуюча фраза зникла, поступившись місцем змінним під квантором.

2.4. Логіцизм

У цьому методі перекладу значущим був показ того, як граматична форма речення може відрізнитися від логічної форми твердження, що його висловлює це речення. Так, у стандартному прикладі «Теперішній король Франції лисий» речення має підмет, «теперішній король Франції», який не співвідноситься з жодним об'єктом у твердженні, висловленому цим реченням. Таким чином теорія уникала необхідності посилатися на сутінкову царину неіснуючих об'єктів, – що зазвичай іменуються «Майнонговими», хоча це й несправедливо стосовно Алексиса Майнонга (1853–1920) [див. Oliver, 1999], – аби пояснити значення речення.

Це був потужний загальний метод. Щоразу як ми натрапляємо в філософії на лінгвістичні одиниці, які начебто посилаються на певним чином проблематичні сутності, постає можливість того, що проблематичні терміни можуть бути тим, що Расел невдовзі назвав «неповними символами» – себто, висловами, які не мають власного значення, але є такими, що кожне речення, де вживаються ці вислови, може бути перекладеним у інше, де вони не вживаються. Таким чином ми усуваємо референцію на проблематичні сутності, не роблячи безглуздими речення, які на позір посилаються на такі сутності.

Расел застосував цю ідею насамперед до питання, яке й змусило його дослідити проблему теперішнього короля Франції: а саме, питання класів. В книзі *Principia Mathematica*, написаній спільно з Альфредом Норттом Вайтгедом (1861–1947), він розвинув теорію, згідно з якою терміни, що на позір посилаються на класи, є неповними символами, які зникають в процесі аналізу. Розв'язання парадокса, яке винайшов Расел, полягало в тому,

що кожне речення, в якому з'являється термін «клас всіх класів, що не належать до самих себе», виявиться таким, що не піддається перекладу відповідно до зазначених правил, а отже, виявиться таким, що не висловлює жодного твердження.

Втім, із цим розв'язанням також виникли певні складнощі. Сформулювати правила переписування задля усунення термінів класів доволі легко (так, що, приміром, твердження, яке на позір стосується класу всіх людей, насправді виявляється таким, що стосується властивості людяності); але якщо це все, що ми робимо, ми просто пересуваємо центр уваги на відповідний парадокс властивостей (в термінології Расела – «пропозиційних функцій»), який стосується властивості, що притаманна лише тим властивостям, які не притаманні самим собі. Аби уникнути подібних парадоксів, Расел був змушений розшарувати пропозиційні функції на типи. Теорія Расела вважається «розгалуженою», оскільки вона розшаровує пропозиційні функції двома способами: спершу відповідно до типів наявних у них вільних змінних, а потім знов відповідно до типів зв'язаних змінних.

Метою Вайтгеда і Расела в «Principia Mathematica» був розвиток теорії Фреге. Вони прагнули охопити логікою не лише арифметику, але й усю математику. Якби вони досягли успіху, вони б, напевне, не розв'язали повністю епістемологічного питання про те, як ми знаємо математичні істини, але принаймні підпорядкували його відповідній проблемі для логіки. Але успіху вони не досягли. Їхньою принциповою проблемою стало те, що засоби уникнення парадоксу коштували їм надто дорого. Аби охопити теорією класів традиційну математику, нам потрібно бути спроможними розглянути як легітимні багато термінів класів, які є *непредикативними* – тобто такими, що властивості, які їх визначають, посилаються на самі ці класи, а отже, є невірними коловими. Для легітимації подібних термінів класів довелося застосувати аксіому зведеності, яка стверджує, що кожна така колова пропозиційна функція може бути заміщеною логічно еквівалентною не-коловою функцією. Але якщо метою «Principia Mathematica» був показ того, що математика є частиною логіки, Вайтгед і Расел мали довести не лише те, що аксіома зведеності є істинною, але й те, що вона є істиною логіки. Їхній захист цієї останньої тези виявився вельми непереконливим. Наступна складність полягала в тому, що для виведення з логіки вищої математики вони мали припустити ще й аксіому нескінченності, яка стверджує існування нескінченної кількості об'єктів. Оскільки вони не поділяли погляд Дедекінда на думки як об'єкти, вони не могли застосувати його «доказ» цієї аксіоми. Тому їхній підхід, здається, ставив істинність вищої математики в залежність від неперевіреної фізичної гіпотези.

Зважаючи на ці складнощі з аксіомами зведеності та нескінченності, спробу Вайтгеда і Расела звести математику до логіки загалом вважають невдалою. Але значно впливовішим у філософії виявився метод логічного аналізу, який був застосований ними у цій спробі. Метою цього методу, у засто-

суванні до будь-якого предмета дискурсу, був пошук істинної логічної форми тверджень, висловлених у цьому дискурсі. Його рушійною силою, безумовно, залишалася надія, що врешті-решт, завдяки розгляду твердження як складеного з речей, про які у ньому йдеться, цей пошук виявить сутності, обізнаності в яких вимагає цей дискурс. Відтак засадовим для всього процесу було припущення, яке Расел здебільшого не вважав потрібним доводити, що дискурс, у цьому розумінні, насправді *має* якесь визначене епістемологічне підґрунтя. 1911 року Расел, на позначення цього припущення, винайшов термін «логічний атомізм».

2.5. Чуттєві дані

З цієї точки зору, що є остаточним предметом звичайного дискурсу про фізичний світ? Для відповіді на це питання ми маємо дослідити, як Расел поведився з висловами, що не мають референції. Расел аналізував «Геперішній король Франції не існує» як $\sim(\exists x)(Kx \ \& \ (\forall y)(Ky \supset x=y))$. (Словами: «неправда, що наразі існує рівно один король Франції»). Такий самий аналіз можна застосувати в кожному разі, коли ми кажемо, що дещо не існує. Приміром, якби ми хотіли сказати, що Гомера не існувало, нас треба було б розуміти у тому сенсі, що жодна особа не написала і *Одисею*, й *Іліаду*. Таким чином, гадав Расел, ми уникаємо складнощів, пов'язаних із припущенням наявності особи, а саме Гомера, яка має незграбну властивість неіснування. Таким чином, «Гомер» для Расела є прикладом терміна, який є власним іменем граматично, але не логічно, оскільки коректний логічний аналіз речення «Гомера не існує» виявляє, що «Гомер» – це насправді не що інше як прихований визначений опис. Так само, речення «Шерлока Холмса не існує» мусять аналізуватися шляхом заміни «Шерлока Холмса» визначеним описом на зразок «детектив, що живе в будинку 221-б на Бейкер-стріт».

Расел вживав термін «логічно власне ім'я» для всіх власних імен, які функціонують як такі не лише граматично, а й логічно – себто, для всіх імен, які в процесі логічного аналізу не виявляються прихованими визначеними описами. Але в звичайній мові логічно власні імена є радше винятком, ніж правилом. Адже прихованими описами виявилися не лише слова на позначення міфічних стародавніх поетів та вигаданих детективів. Доктрина усунення виявляється чинною щоразу, як я кажу зрозуміло, навіть якщо й хибно, що хтось не існує. Оскільки я можу сумніватися, чи існує Платон, «Платон» – принаймні в моєму ідіолекті – є прихованим визначеним описом. Те саме стосується взагалі будь-чого, чие існування я можу у зрозумілий спосіб піддати сумніву: з цієї точки зору, кожен відповідний до нього термін мусять бути прихованим визначеним описом.

Звідси випливає, що термін *a* у моїй мові може бути логічно власним іменем лише якщо речення «*a* не існує» є не лише хибним, але й незрозумілим: об'єкт *a* мусять бути чимось таким, чие існування я не можу зрозумілим чином піддати сумніву, бо воно є для мене надто певним. Це дуже вимогливий

критерій: йому не задовольняють навіть столи, стільці та олівці, бо вони можуть виявитися голограмами, ілюзіями чи галюцинаціями. Єдиною річчю у фізичній царині, яка, на думку Расела, задовольняє цьому критерію – це чуттєві дані. Навіть якщо зелений стіл навпроти мене є ілюзією, зелена пляма в центрі мого поля зору, коли я (як я вважаю) дивлюся на цей стіл, безумовно існує. Звідси випливає, що коли я кажу щось про стіл (приміром, що він довгастий), твердження, яке я висловлюю, не містить в собі самий цей стіл, але може містити різноманітні отримані мною чуттєві дані, як-от щойно згадана зелена пляма.

Чим же тоді є самий стіл? Спершу Расел схилився до виведення його існування як найкращого пояснення чуттєвих даних. (Якщо я на мить відвернуся, або вийду з кімнати й потім повернуся, різноманітні отримані мною чуттєві дані найкраще пояснюються припущенням стола, який їх спричиняє). Але пізніше Расел виявив меншу прихильність до приписування столу будь-якого незалежного існування й розглядав його радше як щось *споруджене* з чуттєвих даних. «Де тільки можливо, висновки про незнайомі сутності слід заміщувати спорудами зі знайомих сутностей» [Russell, 1924].

Розглядаючи, таким чином, складові досвіду як будівельні блоки, Расел вочевидь виявив симпатію до певного різновиду емпіризму. Але він був дуже далекий від класичного емпіризму Локового гатунку, бо він, безумовно, не вважав, що лише такі складові становлять зміст будь-якого твердження. Він дотримувався ліберальної онтології універсалій, як-от «кохання» чи «зустріч», які він вважав складовими таких тверджень, як «Джон зустрів Мері й закохався у неї». Універсалії, наголошував він із дещо надмірною багатослівністю, є «незмінними, твердими, точними, чарівними для математика, логіка, будівничого метафізичних систем, а також для всіх, хто любить досконалість більше за життя» [Russell, 1912: розд. 9].

2.6. Складнощі з цією теорією

Одним з дивних побічних наслідків теорії Расела стало те, що вона змусила його зректись ідеї застосування до тверджень модальностей можливості та необхідності. Причина була такою. Згадаймо аргумент Расела на захист розгляду простих сутностей як таких, в чиєму існуванні було б непослідовно сумніватись. Аргумент був той, що якщо a є простою сутністю, то речення «я сумніваюся, що a існує» не може мати сенсу, оскільки, якби воно мало сенс, Раселів аналіз виявив би в a не логічно власне ім'я, але прихований опис – а тоді a не було би простим. Відповідно, ми зробили висновок, що прості сутності є речами, чиє існування безсумнівне. Але ми вочевидь можемо застосувати точнісінько такий аргумент і до речення «можливо, a не існує»: якщо воно має сенс, аналіз Расела знов-таки покаже, що a є прихованим описом.

Але якщо ми використаємо цей другий аргумент, аби просто накласти ще одне обмеження на прості сутності, теорію буде зруйновано: адже тепер нам

потрібно, аби прості сутності існували не лише безсумнівно, а й необхідно. Навіть чуттєві дані не задовольняють цьому останньому критерію: я можу бути певним, що в центрі мого поля зору знаходиться зелена пляма, але хіба я не можу помислити можливість того, що цієї плями могло б і не бути (якби, наприклад, я пофарбував стіл у інший колір)?

Єдиним виходом для Расела – якщо у світі взагалі існують хоч якісь прості сутності – було сказати, що, попри видимість протилежного, я не можу помислити відсутність цього чуттєво даного. Тоді єдиний спосіб легітимізувати твердження стосовно можливого – це розтлумачити їх як спосіб сказати щось не про те, яким світ міг бути, а про те, яким він насправді є. Якщо, приміром, я кажу, що сьогодні я міг вбитися по дорозі на роботу, насправді це має означати, що я висловлююся про щільність руху чи необережність стилу свого водіння.

Фреге, як ми бачили, вбачав у поясненні спілкування одне з центральних завдань своєї теорії значення; саме тому він мав наполягати, що сенс вислову – це не просто ідея в моєму розумі, а окрема сутність, доступна різним суб'єктам спілкування. З іншого боку, Расел зовсім не намірявся пояснювати спілкування: для нього той факт, що ми взагалі спілкуємося, видавався якимось чудернацьким дивом. Адже отримані мною чуттєві дані не тотожні чуттєвим даним будь-кого іншого. Навіть якщо ми з вами перебуваємо в одній кімнаті, ваш кут зору на цей стіл є іншим, а отже, відрізняються і отримані вами від нього точні чуттєві дані. Відповідно, логічно власні імена в моїй мові означають не те саме, що логічно власні імена у вашій мові [див. Russell, 1918: § II]. Єдиними спільними складовими моїх та ваших тверджень є універсалії. Оскільки Расел вважав, що у твердженнях математики та логіки немає нічого, крім універсалій, ми можемо справді спілкуватися на цьому рівні; але в кожному іншому випадку певний ступінь невдачі видається неминучим.

Відтак, теорія Расела опинялася на межі своєрідного соліпсизму. Також на позір вона могла видатися заграванням з ідеалізмом. Чуттєво дане, яке я переживаю, є приватним у тому сенсі, що його не переживає ніхто крім мене. Звідси залишилося хіба трохи до твердження, що чуттєво дане є ідеєю в моїй свідомості. Але, якщо ми скажемо це, виявиться, що світ створений з ідей – а це й є ідеалізм.

Так, принаймні, міг би подумати уважний читач Раселових «Проблем філософії». Але таким не був погляд самого Расела (чи Мура). Дещо може бути чуттєво даним лише якщо воно стає предметом досвіду, але сказати так не означає неодмінно ототожнити чуттєво дане із досвідом. Расел і Мур обидва розуміли чуттєві дані як об'єктивні сутності, з якими ми перебуваємо у стосунках обізнаності (Расел) чи прямого схоплення (Мур). Вони гадали, що чуттєві дані можуть існувати і коли вони не сприймаються, тож серед речей, однорідних із чуттєвими даними – Расел називав їх *sensibilia* – можуть бути й такі, що їх ніхто ніколи не сприймав і не буде сприймати. Сказати, що жо-

дне відчутне не є чуттєво даним, допоки воно не відчувається кимось, для них все одно що сказати, що жоден чоловік не є сім'янином, допоки він не є одруженим.

2.7. Багатостосункова теорія судження

Твердження, згідно з Раселом і Муром, є певним комплексом, складеним з різноманітних сутностей – *sensibilia*, ідей чи універсалій. Якщо я, приміром, позначу два пережитих мною чуттєвих даних як a і b , речення « a є вищим за b » може висловити твердження, яке складається з a , b і певного просторового стосунку (універсалії) вищості. Але для того, щоб a справді було вищим за b , мусить існувати комплекс, що складається з a , b і цього просторового стосунку. Можна сказати, що твердження стверджує існування певного факту. Тоді у разі, якщо твердження істинне, воно тотожне з фактом, чиє існування воно стверджує. Але що відбувається у разі, якщо твердження хибне? На відміну від попереднього випадку, тепер немає відповідного факту. Важко зрозуміти, як може існувати комплекс, що містить a , b і вищість, якщо насправді a не є вищим за b – бо, якби цей комплекс існував, ця вищість a над b якраз би й мала місце.

Расел дійшов висновку, що ця проблема розв'язується шляхом усунування тверджень з опису формування судження. І його логічний метод, здається, надавав йому потрібні важелі. У вислові « A висновує, що p » вислів, який позірно посилається на твердження p , належить розглядати як неповний символ, що усувається аналітично, так само як «теперішній король Франції». В результаті виявляється, що судження складається не з бінарного стосунку між особою A , що виносить судження, та твердженням, що підлягає судженню, а з численних стосунків між A та різноманітними компонентами первинного твердження. Приміром, аналіз показує, що теза «Отелло висновує, що Дездемона любить Касіо» є виразом стосунків між чотирма одиницями: Отелло, Дездемона, Касіо і любов.

Може видатися, що ця теорія ризикує поринути у нескінченний регрес: вона, певна річ, усуває твердження p з аналізу « A висновує, що p », але хіба « A висновує, що p » не є іншим твердженням, яке також потребує аналізу? Втім, можна припустити, що Расел пропонував аналіз не твердження « A висновує, що p », а лише самого судження – тобто факту (коли є такий факт), що A висновує, що p . Оскільки складність, що змусила його прийняти цю теорію, стосувалася лише хибних тверджень, а не фактів, на цьому кроці ніякого сумнівного регресу не виникає.

Разом з тим тут виникає інша проблема. Якщо я кажу «Отелло висновує, що Дездемона любить Касіо», я не висловлюю тим самим свою підтримку переконанню Отелло стосовно Дездемони; але я принаймні висловлюю це його переконання. Для висловлювання судження істотним є дієслово. Але я щойно, викладаючи теорію Расела, був змушений з граматичних міркувань замінити дієслово «любить» на іменник «любов». Отож, аналіз більше не

висловлює те, що висновує Отелло. Стосунок судження, як його тоді мислив Расел, складався з іменників, а не дієслів, а отже був безсилим пояснити, чому я, приміром, не можу зробити висновок, що стіл олівецькає книгу.

Людвиг Вітгенштайн (1889–1951), який на той час ще офіційно був студентом Расела в Кембриджі, вказав йому на цю складність влітку 1913 року. «Кожна правильна теорія судження, – каже Вітгенштайн в своїх «Нотатках про логіку», – мусить унеможливити для мене судження про те, що цей стіл олівецькає книгу. Теорія Расела не задовольняє цій вимозі» [Wittgenstein, 1979: р. 103]. Більше того, це заперечення мало бути справді разючим, бо воно стосувалося не деталей Раселової теорії, а лише її загального вигляду. Принаймні воно настільки вразило Расела, що той одразу припинив писати книгу («Теорія знання»), в якій ця теорія відігравала центральну роль.

3. «Трактат»

3.1. Твердження

Позбувшись теорії Расела, Вітгенштайн не позбувся тієї проблеми, яку вона мала розв'язати. Він постійно наголошував, що потрібна була «правильна теорія тверджень». Проблема хибних тверджень, яку Расел намагався розв'язати за допомоги багатостосункової теорії, була зумовлена його поглядом на твердження як комплекси. Він виходив з того, що обидва висловлювання, «книга на столі» і «книга», посилаються на комплексні сутності, й намагався аналізувати ці сутності в однаковий спосіб. Вітгенштайн почав з усвідомлення того, що такий підхід Расела був докорінно хибним. Речення не подібні до імен, і їхня відмінність полягає саме в тому, що спричинило здивування Расела: а саме, що речення можуть бути істинними чи хибними.

Вітгенштайн назвав це «біполярністю» твердження. Він був особливо вражений симетрією між твердженням та його запереченням, на яку не зважала Раселова теорія тверджень як комплексів. Вітгенштайн же розглянув p і $\sim p$ як дві сторони однієї медалі, а відтак уник спокуси розглядати одне з них як істотно складніше за інше. Підстав вважати, що заперечення є певною складовою $\sim p$, насправді не більше, ніж вважати, що воно є складовою p – а, отже, немає підстав вважати його складовою чогось узагалі. «Моя засаднича ідея, – казав він, – є тією, що “логічні постійні” нічого не репрезентують» [Wittgenstein, 1922: 4.0312]¹⁰.

Але як же досягається ця біполярність? Знаменита відповідь Вітгенштайна на це питання відома як «теорія малюнка»: твердження змальовує, яким має бути світ, аби це твердження було істинним; твердження істинне, якщо

---

¹⁰ В оригіналі: «Mein Grundgedanke ist, dass die “logischen Konstanten” nicht vertreten». В цитованому М. Потером англійському перекладі: «My fundamental thought is that the “logical constants” do not represent». Переклад С.Поповича помилково обертає напрямок репрезентації: «Моя основна ідея полягає в тому, що “логічних постійних величин” ніщо не репрезентує». – Прим. перекладача.

речі є такими, якими воно їх змальовує. Теорія Вітгенштайна уникає складнощів Расела із хибними твердженнями, оскільки одиниці, з яких складається твердження, є не об'єктами реального світу, а лише їхніми мовними замінниками – іменами. І все ж Вітгенштайнова, як і Мурова, теорія істини є теорією тотожності, а не відповідності. Адже, якщо твердження істинне, імена розташовані в ньому (малюнок) саме так, як розташовані об'єкти, що є їхніми відповідниками в реальному світі. Таким чином теорія вправно уникала потужного заперечення Фреге проти теорій відповідності, яке вказувало на те, що відповідність має ступені, а істина ні. Як це стисло формулював Фреге, «наполовину істинне є хибним» [Frege, 1918: S. 60].

Втім, поки що «малювання» було лише загальною метафорою. Аби перетворити її на семантичну теорію, залишалося сказати ще дуже багато, хоча досі незрозуміло (принаймні мені), чи можна взагалі сказати це у такий спосіб, аби теорія залишилася послідовною. Але за межами «теорії малюнка» лежало те, що видається мені справжнім прозрінням, проблиски якого можна знайти і у Фреге, але яке було вперше цілковито висвітлене саме Вітгенштайном: істотною складовою того, що дозволяє реченню висловлювати щось про світ є те, що складність твердження, висловленого у реченні, мусить наслідувати складність можливостей впорядкування світу, який воно репрезентує.

Вітгенштайн використовує це прозріння для розгляду твердження як такого, що не просто говорить, яким світ є, але протиставляє той спосіб, яким (згідно з цим твердженням) він є, й ті інші способи, якими він не є, але міг бути. Ми могли б сказати, що твердження розділяє всі можливі світи на два класи: якщо дійсний світ знаходиться в першому з них, твердження є істинним, якщо в другому – хибним. Зазначена вище біполярність пояснюється тим, що заперечення твердження розділяє світ на ті самі два класи; змінюється на протилежне лише оцінка того, який з цих класів є істинним, а який хибним. (Вітгенштайн називає це здійснене твердженням розділення можливих світів сенсом цього твердження). Тавтологія – це твердження, яке є істинним в усіх можливих світах; так само суперечність – це твердження, яке не є істинним в жодному. Вітгенштайн називав ці два протилежних крайніх випадки позбавленими сенсу, оскільки вони, розташовуючи всі можливі світи у тому чи іншому класі, взагалі не виконують функцію розділення.

Варто зазначити, що ідея можливості тут міститься в експресивній природі твердження від самого початку, і цей факт жваво унаочнює відмінність концепції Вітгенштайна від Раселової. Підхід Расела змусив його взагалі відкинути ідею, що твердження можуть бути можливими чи необхідними – тоді як для Вітгенштайна саме це й робить їх експресивними. Для Расела дещо може бути простим лише якщо його існування безсумнівне; для Вітгенштайна прості сутності (які в «Трактаті» названі просто «об'єктами») – це просто ті, що існують необхідно. Роль тверджень, на думку Вітгенштайна, полягає в тому, щоби висловлювати можливі устрої світу; роль об'єктів – бути шарні-

рами, навколо яких обертаються ці можливості. Отож, можливі світи відрізняються не своїми об'єктами, а лише тим, як ці об'єкти сполучені один з одним, утворюючи стани речей. Мову робить експресивною те, що можливості підстановки наявних у ній мовних елементів перебувають у повній відповідності – є тотожними – із комбінаторними можливостями об'єктів, які репрезентовані цими елементами. Те, що «Джон» та «Адам» є словами, що належать до одної граматичної категорії, є мовним корелятом того факту, що самі Джон та Адам можуть потрапляти у такі самі ситуації.

3.2. Математика

Ми вже бачили, що Вітгенштайнова концепція сенсу твердження надавала йому елегантний критерій логічної істини: твердження є логічною істиною (тавтологією), якщо воно є істинним в усіх можливих світах. Використовуючи цей критерій, Вітгенштайн показав, що Раселова аксіома зведеності не була логічною істиною. Вітгенштайн вирішив, що тим гірше для математики. Замість пробувати полагодити систему Расела, аби зробити з математики набір тавтологій, він просто відкинув математику, чи бодай більшу її частину: єдиною складовою математики, яку він залишив, була проста арифметика, рівняння на зразок $7+5=12$. Рівняння, вважав Вітгенштайн, не виражають справжні твердження, які мають сенс; але вони не є й логічними істинами (себто, тавтологіями). Натомість вони мають таку саму форму, як і загальні заяви про те, що певні типи символів виражають тавтології.

Наразі нам не потрібно входити в деталі Вітгенштайнового розуміння математики [див. Potter, 2000: розд. 6]. Тут нам важливо зазначити, що Вітгенштайн, відкидаючи ту ідею, що математика складається з тавтологій, наполегливо підкреслює у «Трактаті», наскільки математичні рівняння є *подібними* до тавтологій:

Логіку світу, яку твердження логіки показують в тавтологіях, математика показує в рівняннях. [Wittgenstein, 1922: 6.22; переклад Є. Поповича зі змінами].

Якщо такою є подібність, в чому полягає відмінність? Докорінна відмінність між тавтологіями та рівняннями полягає у способі їхнього застосування. Тавтологія, як-от $p \vee \sim p$, може розглядатися як певний граничний випадок справжнього твердження. (Більше про це див. розділ 3.3 нижче). Її складові, як-от p , мають сенс, а способи поєднання цих складових у ціле є тими ж, якими формуються осмислені твердження. Просто у цьому разі так сформований сенс виявляється порожнім. Що ж відбувається, коли ми намагаємося висунути паралельне пояснення для рівняння $7+5=12$? Його звичайне застосування полягає в тому, що це рівняння дозволяє нам вивести наступні факти: якщо є 7 яблук і 5 апельсинів, то загалом є 12 фруктів. Відтак, загальний принцип, записаний у рівнянні, є наступним:

(А) Якщо кількість F – 7, кількість G – 5, і ніщо не є водночас F і G , то кількість речей, які є або F , або G , дорівнює 12.

Але це вочевидь не є паралельним із випадком тавтології. Адже жодна складова (А) не відбиває сенс рівняння $7+5=12$. Якщо ми спробуємо розглянути рівняння як значення універсального узагальнення (А), ми натрапимо на технічну складність, пов'язану з теорією типів: а саме, ми зможемо узагальнювати за один раз лише один рівень ієрархії. Але це не те, чого ми прагнули: ми маємо бути спроможними поррахувати властивості першого рівня так само, як ми рахуємо яблука. І навіть якщо ми відволічемося від цієї складності й зосередимося лише на випадку, коли ми намагаємося поррахувати Вітгенштайнові об'єкти, ми все ж не отримаємо бажаного: адже можливо, що жодна властивість першого порядку не матиме саме п'ять реалізацій, і в цьому разі рівняння $7+5=13$, розтлумачене у зазначений спосіб, буде істинним, як і будь-яке інше рівняння, що має на лівому боці цифру 5 (оскільки антецедент умовного судження буде нереалізованим). Ми явно не прагнули здобути такого типу випадкові істини; отож, нам не залишається нічого іншого як розтлумачити значення $7+5=12$ як вказування на те, що (А) є не лише завжди істинним, а й завжди тавтологічним. Втім, саме по собі воно не може бути тавтологічним, бо знаходиться на хибному для цього семантичному рівні: як ми невдовзі побачимо, відповідно до «Трактату» жодне висловлювання про те, що дещо є тавтологією, саме не є тавтологією

3.3. Сказати й показати

Раніше ми бачили, яку загрозу для атомізму Расела становила його неспроможність задовольнити подвійну вимогу, що прості сутності мусять бути водночас безсумнівними та необхідними. Рішенням Расела стала відмова від ідеї можливості. Вітгенштайнові загрожувала та сама подвійна вимога, але він не міг відмовитися від ідеї можливості, бо та була засадовою для його розуміння експресивності твердження. Натомість він відмовився від позиційного ставлення. Іншими словами, він дійшов думки, що «А переконаний, що p » і «А сумнівається, що p », а також всі подібні висловлювання не є твердженнями. Зокрема, «Я сумніваюся, що a існує» не піддається стандартному Раселовому аналізу, тож ми не маємо підстав припускати, що прості сутності є речами, чие існування ми не в змозі піддавати сумніву, – а отже й не маємо підстав ототожнювати їх із чуттєвими даними.

Якщо «А переконаний, що p » не є твердженням, то чим воно є? Афористична відповідь Вітгенштайна звідна до того, що його форма збігається із « p » каже p » [Wittgenstein, 1922: 5.542]. Його ідея полягала в тому, що для А вважати, що p , означає тримати в свідомості належного роду символ, який каже, що p . Отож, ключовим елементом переконання є приписування сенсу певному символу. Але це приписування не є твердженням. Та й загалом, твердженням не може бути жодна спроба висловити експресивність символу. Приміром, ми не можемо сказати, що ім'я « a » посилається на a .

Аби зрозуміти, чому Вітгенштайн висунув цю тезу, нам треба ретельно відокремити її від іншої, позірно подібної до неї тези. Вітгенштайн розрізняв

знак, який є розташуванням слів (або, у мінімальному випадку, окремим словом), та символ, який є тим, чим стає знак, коли я розглядаю його як такий, що говорить мені щось. Те, що *знак* «snow is white» говорить, що сніг є білим, є вочевидь випадковою особливістю англійської мови: адже, приміром, слово «white» могло б означати «чорне». Але всі, хто володіє англійською, побачивши це речення, одразу прочитають в ньому те, що воно каже англійською: вони, як сказав би Вітгенштайн, вбачатимуть у знакові конкретний символ. І те, що *символ* каже, що сніг є білим, вже зовсім не є випадковістю: якби він казав щось інше, він просто не був би тим самим символом.

Гадаю, це доволі легко показує, що «символ “*p*” каже, що *p*» не є твердженням, що має сенс – тобто не є таким, що є істинним в одних можливих світах і хибним в інших. І так само можна зрозуміти, чому «ім’я “*a*” посилається на *a*» також не є твердженням, що має сенс.

Важче зрозуміти, чому вони не є тавтологіями. Аби побачити це, порівняймо їх із «дощ зараз або йде, або не йде».

Цей вислів не виражає жодного сенсу: в термінах Вітгенштайна, він не розділяє можливі світи на два класи. Але це лише тому, що він вміщує всі світи в один клас: він має правильну загальну форму, аби бути твердженням, що має сенс, але його частини скасовують одна одну, тож в остаточному підсумку воно не каже нічого. Ми можемо побачити це, завваживши, як ми можемо дедалі більше наблизити сказане ним (тобто ніщо) до тверджень, які справді мають сенс. Наприклад: «зараз або дощ, або сніг», «зараз або дощ, або сніг, або сутінки», «зараз або дощ, або сніг, або сутінки, або сонячно», тощо.

Якщо ми продовжимо в тому ж дусі, ми зрештою перелічимо всі варіанти можливої погоди, отримавши таким чином диз’юнкцію, яка не каже про погоду взагалі нічого, тобто є тавтологією.

Тепер повернемося до нашого попереднього прикладу: «ім’я “*a*” посилається на *a*». Неважко переконатися, що тут ми не можемо зробити нічого подібного, аби наблизити цей вислів до тверджень, що мають сенс. Тут ми змушені сказати, що таке висловлювання є не позбавленим сенсу, а *нісенітним*. Це не щось таке, що має належну форму, аби мати сенс, але врешті-решт скасовує себе й не каже нічого – не граничний випадок твердження, що має сенс, як-от «дощ зараз або йде, або не йде»; радше це щось таке, що не має належної форми, аби мати сенс узагалі.

Досі розглянуті нами приклади нісенітниць були, в широкому сенсі, семантичними: вони намагаються сказати щось, що виражає певний символ. Але щойно Вітгенштайн визначив цю категорію, з’ясувалося, що існує багато інших видів дискурсу, які він вирішив зарахувати до неї ж. Розглянемо, наприклад, етичний постулат, що «вбивати немовлят погано». Легко побачити, що це не тавтологія: це речення не лише вочевидь не стосується логіки, але й не має такої тривіальності, як «дощ зараз або йде, або не йде»; воно не може бути у такий самий спосіб наближене до тверджень, які мають сенс.

Що в цьому випадку важче, порівняно із семантичними прикладами, розглянутими вище, так це зрозуміти, чому це не є випадковою істиною. Але, якщо це справді випадкова істина, мусять бути такі можливі світи, де вбивати немовлят погано, і такі, в яких це не є поганим. А що як дійсний світ виявиться одним з тих, де вбивати немовлят не є поганим? Хочеться сказати, що тоді це був би гірший *світ*, ніж той, в якому вбивати немовлят погано. Але, якщо сказати таке, виявиться, що етичне навантаження припадає на цю останню тезу, а не на первинну тезу, що вбивати немовлят погано. Отож, в кожному разі теза, що має етичний зміст, не є випадковою істиною. Оскільки ж в системі Вітгенштайна є лише три категорії тверджень – такі, що мають сенс, такі, що не мають сенсу, та нісенітні – ми мусимо зробити висновок, що речення, які містять етичні тези, є нісенітними.

Це ж стосується майже всіх сфер дискурсу, з якими у філософії традиційно виникали проблеми: естетичної, релігійної, наукових законів, стосунків розуму й тіла. В усіх цих та інших випадках Вітгенштайн вважав, що розв'язання наших філософських складнощів є, власне кажучи, їхнім *розчиненням*. Нашою помилкою було вбачати твердження, що мають сенс, в словесних виразах, які насправді є нісенітними.

3.4. Важлива нісенітниця?

Найважливіше тут побачити, яким є розмах Вітгенштайнового аргументу щодо нісенітності. Завважте, зокрема, що цей аргумент не залежить від деяких властивостей Вітгенштайнової системи, які згодом були відкинуті – як от його атомізм чи його припущення про незалежність елементарних тверджень. Завважте також, що він не може бути просто уподібнений до таких аргументів, як парадокс брехуна, що залежать від діагональних аргументів Кантора. Насправді висновки таких діагональних аргументів зазвичай є слабшими, ніж в аргументі Вітгенштайна, оскільки вони демонструють лише *відносну* невизначеність чого (у разі парадоксу брехуна – невизначеність істини). Іншими словами, парадокс брехуна показує лише те, що істиннісний предикат для певної мови не може узгоджено належати цій мові. Але нині відоме розв'язання цього парадоксу: Тарський просто вводить таку ієрархію мов, що ідея істини, притаманна кожній мові у цій ієрархії, є виразимою в наступній, вищій за неї мові.

Певна річ, немає абсолютно нічого дивного у тому, що для кожної мови існують ідеї, які ця мова не може виразити. (Наприклад, в класичній латині не було слова на позначення мобільного телефону). Все, що дивує в парадоксі брехуна – це те, що такою ідеєю може виявитися ідея істини. Але невизначеність, на яку вказує Вітгенштайн, належить до зовсім іншого гатунку, оскільки він насправді показує, що те, що ми намагаємося сказати, просто не має належної форми, аби бути сказаним *будь-якою* мовою, як завгодно поширеною, якщо тільки ця мова задовольняє засадничій вимозі «Трактату», що вона має вирізняти ті способи, якими міг би бути світ. Тож в кожному

випадку невиразимості, про яку йдеться в «Трактаті», перехід на рівень метамови жодним чином не допомагає.

Таким чином, потужність Вітгенштайнового аргументу невиразимості частково зумовлена його загальністю. З іншого боку, звернімо увагу, яким обмеженим є його висновок. «Нісенітниця» в «Трактаті» є, як ми бачили, технічним терміном, визначеним за контрастом із «сенсом». Навіть якщо ми визнаємо картину «Трактату», з якої випливає, що вимовляння сенсу є *первинним* призначенням будь-якої функціонуючої мови, з цього ще не випливає, що це є її єдиним призначенням: ми потребували б подальших аргументів, якби хотіли дійти висновку, що будь-яка мовна одиниця, що не є успішною у висловлюванні сенсу, є просто тарабарщиною. Мало того, що «Трактат» не пропонує нам подібних аргументів; цілком очевидно, що сам Вітгенштайн не вірив у подібний висновок. Існують численні свідчення того, якої ваги він надавав етиці та релігії (і не лише тоді, а й упродовж решти свого життя).

Більше того, нам важко буде послідовно дотриматися думки, що в «Трактаті» вся нісенітниця є тарабарщиною, навіть якщо ми облишимо етику та релігію – оскільки нісенітними там проголошуються не лише такі повсякденні речі, як описи переконань, але й арифметичні рівняння на зразок $7+5=12$.

У зв'язку з цим існує небезпека, що наголошуваний у нещодавніх працях контраст між так званим «старим» та «новим» (чи «нерішучим» та «рішучим») прочитанням «Трактату» (див., наприклад [McCarthy and Stidd, 2001]) може спричинити запекле протистояння двох рівною мірою непереконливих крайнощів. Якщо старе чи нерішуче прочитання полягає у думці, що нісенітницю можна адекватно висловити із переходом до метамови, серед поважних коментаторів «Трактату» важко буде знайти бодай одного носія подібної думки. (Найближчим до цього, напевне, був Расел, який коротко окреслив цю ідею у власній передмові до «Трактату» – але й він негайно зазначив, що це не було ідеєю Вітгенштайна). З іншого ж боку, хоча нісенітниця безумовно є нісенітницею, рішуче прочитання, яке послідовно ототожнює її з простою тарабарщиною, випускає витонченість Вітгенштайнового погляду.

Викликом для всіх читачів «Трактату», незалежно від того, приєднаються вони до «старого» чи «нового» прочитання, є дослідження наявних у ньому обмежень щодо того, яку саме нісенітницю ми можемо висловити за певних обставин – обмежень, які явно не стосуються тарабарщини. «Трактат» пояснює нам, чому логіка не стосується нісенітниць, й привабливість його пояснення полягає в тому, що воно у цілком зрозумілий спосіб прихитряється не загрозувати універсальності логіки. Якщо це правильно, це важливий висновок. Але так само вражає і те, як багато спільного мають нісенітні та наділені сенсом речення в граматичному плані. Безумовно, це ж можна сказати і про нісенітний вірш Льюїса Керрола «Twas brillling, and the slithy toves / Did

gure and gimble in the wabe». ¹¹ Втім, потрібно сказати ще дуже багато, перед тим, як ми зможемо вивести з «Трактату», що психологічні ефекти речення « $7+5=12$ » важливим чином аналогічні ефектам нісенітного вірша, або що критерії правильності математики бодай чимось нагадують критерії гарної поезії.

Варто пам'ятати: коли Вітгенштайн казав, що повірив, ніби винайшов остаточне розв'язання проблем філософії, він справді вірив у те, що казав. Зокрема, він намірявся розв'язати (чи радше, знов-таки, розчинити) своєю докториною сказаного й показаного проблему стосунків між «я» і світом – себто, ту проблему, для якої реалізм та ідеалізм пропонували протилежні рішення. Він вважав, що речі, які не можна вимовити, а можна лише показати – експресивність символів, етика, естетика, Бог – всі є різними аспектами цих стосунків. А теза про їхню абсолютну невиразимість була для нього способом побачити, що насправді тут взагалі не було *стосунку*. Згадаймо, що традиційна філософська картина вбачала проблематичний розрив між «я» і світом, і реалізм намагався подолати цей розрив. Ідеалізм уникав необхідності його долати, усунувши з картини світ. Натомість Вітгенштайн у певному сенсі усунув з картини «я». Або точніше, розглянув «я» як таке, що його становить здійснюваний мною процес репрезентації світу. А те, що ми показуємо, коли говоримо нісенітницю – це завжди певний аспект цього процесу.

Якщо це справедливо, висновки для філософії є справді далекосяжними. Усі «великі» філософські питання, згідно з «Трактатом», насправді не є питаннями взагалі й не можуть отримати відповідь шляхом застосування до них логічного міркування в такому дусі, як це намагалися зробити Расел та інші. Адже логічне міркування можна застосувати лише до тверджень, а речення, що трапляються у «великій» філософії, не вимовляють твердження. Прикінцеве застереження Вітгенштайна «Про те, про що не можна сказати, треба мовчати» [Wittgenstein, 1922: 7; переклад Є.Поповича], відтак приписує нам не намагатися обговорювати ці питання. Втім, з цього безумовно не випливає, що нам слід відкинути все це як нікчемне. Є інші процеси – можливо, більш-менш свідомої саморефлексії або молитви, – які можуть зробити нас свідомими того, що вбивати немовлят погано, що ця картина прекрасна, або що Бог є.

3.5. Реакції на «Трактат»

Безумовно, в погляді Вітгенштайна на невиразиме було щось дуже містичне. Не дивно, що на це не схильні були звертати серйозну увагу ані кембриджські атеїсти на зразок Расела, ані віденські наукові позитивісти на зразок Карнапа. Значно серйозніше вони одразу сприйняли Вітгенштайнове відкидання логіцистської редукції математики до теорії класів. Він відкинув

¹¹ «Смажнілось, і мляскі хвірки / Вихросверделили в часві» (переклад Сергія Ковальчука). – Прим. перекладача.

це, оскільки, за його словами, «теорія класів у математиці цілком зайва. Це пов'язане з тим, що загальність, яка нам потрібна в математиці, не є *акцидентальною* загальністю» [Wittgenstein, 1922: 6.031; переклад Є. Поповича зі змінами].

Згадаймо, що для Вітгенштайна математичні теореми (наскільки він взагалі розглядає останні) самі по собі не є тавтологіями, але мають форму заяв про те, що інші різноманітні символи є тавтологіями. Видавалося, що з цієї точки зору навряд чи можна пояснити щось більше, ніж елементарну арифметику.

Таким чином, для спростування позиції Вітгенштайна потрібне було доведення того, що теореми теорії класів справді були просто більш витонченими тавтологіями. Здійснити це спробував Рамсі у своїй розвідці «Підвалини математики» (1926). Він стверджував, що теорію класів справді можна розглядати як частину логіки за допомоги логічного винаходу, який він називав «поширена пропозиційна функція». Вітгенштайн розумів пропозиційну функцію як те, що ми отримуємо, якщо візьмемо твердження й замінимо в ньому деякі символічні елементи змінними. Приміром, твердження «Сократ мертвий» породжує пропозиційну функцію « x мертвий». Якщо тепер замінити цю змінну в пропозиційній функції на інше ім'я, наприклад «Платон», ми отримуємо твердження «Платон мертвий», яке у негайно зрозумілому сенсі каже про Платона те, що попереднє твердження казало про Сократа. Натомість новим винаходом Рамсі була просто функція (в математичному розумінні), яка вводила об'єкти у твердження. Наприклад, ми могли б задати таку поширену пропозиційну функцію ϕ , що

$\phi(\text{Сократ}) = \text{Королева Анна мертва}$

$\phi(\text{Платон}) = \text{Айнштайн є великою людиною.}$

Поняття Рамсі мало усунути таку складність: якщо ми поєднаємо розуміння Вітгенштайна, відповідно до якого ϕa каже про a те саме, що ϕb каже про b , з ідеєю Вайтгеда і Расела, що розмову про класи слід звести до розмови про пропозиційні функції, ми дійдемо висновку, що єдиним видом класу, про який ми можемо розмовляти, є, в термінології Вітгенштайна, *акцидентальний клас* – тобто клас речей, які мають певну спільну властивість. Ми не можемо розмовляти про *сутнісні* класи, які потрібні нам в математиці, як-от класи, визначені переліком, на зразок $\{a, b\}$. Іншим способом можна було б назвати перший вид класу *de dicto*, а другий *de re*, оскільки вони відрізняються тим, як вони змінюються у можливих світах. У світі, де трапилося так, що a і b мають спільними всі свої властивості, ідея класу *de dicto* не зможе потягнути за собою клас *de re* $\{a, b\}$. Навпаки, з винаходом Рамсі ми можемо розмовляти про клас $\{a, b\}$, задавши поширену пропозиційну функцію, яка висловлює тавтологію, якщо $x = a$ або $x = b$, і висловлює суперечність в усіх інших випадках.

Якби поняття поширеної пропозиційної функції Рамсі справді було, як він стверджував, «зрозумілим позначенням», ми цілком могли б повернутися

до відродження логіцистської програми Расела. На жаль, насправді все виявилось інакшим. Якщо ми хочемо стверджувати, що математика складається з тавтологій, немає сенсу розглядати рівняння як просто скорочені втілення призначених їм застосувань: єдиним можливим рішенням є розгляд їх як самочинних тавтологій, тавтологічність яких не розглядається як виведена з їхнього застосування. Міркування Рамсі вочевидь є прикладом цієї загальної стратегії. Але якщо ми зробимо це, ми зрештою муситимемо пояснити, як все ж таки застосовуються ці тавтології: тобто нам доведеться встановити зв'язок між введеними таким чином новими та старими способами висловлювання сенсів. Але тепер наша складність полягає в тому, що ми вже розірвали зв'язок із докорінно важливим аспектом Вітгенштайнового погляду на тавтології, описаного вище, – а саме, що їх можна розглянути як граничні випадки справжніх тверджень, тобто тривіальні випадки форм, здатних виражати нетривіальні сенси. Без цього зв'язку математика відривається від решти мови і її опис перетворюється на певну версію формалізму.

Невдача Рамсі має свою філософську причину (деталі див. у [Potter, 2000: ch. 8]). Є також і технічна причина, яка була відкрита Куртом Геделем (1906–1978) невдовзі після передчасної смерті Рамсі у 1930 році. Одним зі способів виразити те, що доводять теореми неповноти Геделя, є теза, що арифметика (і загалом математика) має складність, якої не мають тавтології. Це показує, що математику не можна розглядати просто як сукупність більш складних тавтологій: різниця тут не в ступені, а в роді. Іншими словами, теореми неповноти змушують нас визнати відмінність суто математичного розуміння необхідності від логічного розуміння тавтології, яке обговорював Вітгенштайн.

Теза про те, що єдиним родом необхідності є логічна необхідність, була насправді першою з доктрин «Трактату», якої зрікся сам Вітгенштайн; але причиною цього була не математика. В «Трактаті» він визнав як необхідне, що ніщо не може бути одночасно червоним та зеленим. Оскільки на той момент він вважав логічну необхідність єдиним родом необхідності, він був змушений дійти висновку, що червоне й зелене не є простими, але мають піддаватися певному аналізу, який показує їхню несумісність як тавтологічну. Але він не поквапився надати потрібний аналіз, чи навіть окреслити, як це було б можливо.

Коли він повернувся до філософії наприкінці 1920-х років, він почав зустрічатися із такими членами Віденського кола, як Фридрих Шлік (1882–1936), Фридрих Вайсман (1896–1959) і (на певний час) Рудольф Карнап (1891–1970). Їхній підхід до філософії, що склався під потужним впливом наукового методу, був безумовно не до снаги Вітгенштайнові. Тим не менше, саме їхній вплив міг навести Вітгенштайна на думки про те, як же насправді мусить здійснюватися аналіз слів на позначення кольору. Більше того, потрібно було впоратися не лише з несумісністю кольорів. Якщо я подивлюся на лампу, певний клаптик мого поля зору буде заповнений

світлом певної інтенсивності, і цей клаптик не може бути одночасно заповнений світлом іншої інтенсивності. Ця несумісність, згідно з «Трактатом», також мусить аналізуватися у певний спосіб. Коли Вітгенштайн усвідомив, що це неможливо [Wittgenstein, 1929], він відкинув ідею незалежності елементарних тверджень. Іншими словами, він дійшов висновку, що між атомічними фактами існують внутрішні зв'язки, які є їхніми необхідними зв'язками.

Можна припустити, що це не є великою втратою: адже в «Трактаті» він просто проголошував тезу про логічну незалежність атомарних фактів без жодного доказу, і можна навіть замислитися, чи не запозичив він її просто у Мура. Важливішою, втім, є проблема ідентифікації тих простих сутностей, існування яких передбачає логічний атомізм. Ми вже бачили, що Расел проголосив такими сутностями чуттєві дані. Вітгенштайн цього не зробив, але залишив у «Трактаті» одну заувагу з приводу того, чим ще вони можуть бути: «Простір, час і колір (кольоровість) є формами об'єктів» [Wittgenstein, 1922: 2.0251; переклад Є.Поповича зі змінами]. Таким чином, об'єктами «Трактату» є просторові точки, часові моменти¹² і кольоровість (але, як ми щойно бачили, не окремі кольори, як-от червоний та зелений). Може видатися дивним, що він сказав так мало про це на позір центральне питання; але, у певному сенсі, ще більш дивним є те, що він сказав бодай стільки. Адже в його записниках воєнного часу (червень 1915) є довгий запис, в якому він перераховує складності із припущенням, що ми маємо *будь-яке* стале бачення того, що у цьому світі є простим.

Отож, 1915 року він вочевидь визнавав, але у завершеній книзі вирішив просто проігнорувати, що те, що ми вважаємо простим, великою мірою залежить від контексту, змінюючись навіть не від розмови до розмови, а й від речення до речення. У своїй пізнішій філософії Вітгенштайн спробував вловити дещо з цієї залежності від контексту за допомоги своєї ідеї «мовних ігор»: наша мова мусить мислитися не як єдине ціле (як це було в «Трактаті»), а як гармидер під-мов (мовних ігор), що накладаються одна на одну і в яких можуть діяти різні (інколи несумісні) уявлення про просте.

Для сучасних дослідників Вітгенштайна стала вже трюїзмом теза про те, що між «Філософськими розвідками» і «Трактатом» немає такого великого розриву, як припускали раніше: подібності між першим та другим творами є настільки ж важливими, як і їхні розбіжності. Одним з прикладів цього у його пізнішому творі є наскрізно важлива ідея, що експресивність твердження є істотно порівняльною, відтак щось може мати сенс лише якщо його заперечення також має сенс. Зокрема, там неодноразово розробляється думка про те, що ми не можемо розцінити якусь свою дію як правильну, якщо не маємо уявлення про те, що для неї означало бути хибною.

---

¹² Чи, можливо, просторові регіони і часові інтервали – Вітгенштайн цього не уточнює. – Прим. М. Потера.

Ця тяглість думки між раннім та пізнім твором є особливо наочною у випадку ідеї невиразимого. Ніяковість, яку навіює нам Вітгенштайн з приводу питання, що означає дотримуватися правила, не можна усунути, ввівши наступне правило, бо воно спричинить таку саму ніяковість. Але Вітгенштайн не має на увазі, що наша ніяковість має бути нескінченною: адже ми постійно застосовуємо правила цілком коректно. Коли він посилається як на розв'язання проблеми на те, що він називає «нашою формою життя», він наділяє це майже такою самою роллю, яку відіграє метафізичний суб'єкт у «Трактаті». Завданням міркувань стосовно дотримання правил є звільнити нас від концепції, яку він вважає хибною: а саме, що коли ми вважаємо застосування певного правила коректним, можливе ще наступне питання про те, чи *справді* воно є таким. Але це та сама картина, позбутися якої Вітгенштайн рекомендував нам у «Трактаті», аби «розчинити» протистояння реалізму та ідеалізму.

В філософії ХХ сторіччя ця тема виринає постійно: приміром, неабияку чутливість до неї виявив Хіларі Патнем (1926–) [див., наприклад, Putnam, 1981]. Використання ним так званого «аргументу перестановки» має багато спільного з тим способом, яким Вітгенштайн використовує свої міркування стосовно дотримання правил: він прагне не піддати сумніву, чи справді слово «кішка» посилається на кішок, але відкинути центральну ідею теорії, названої ним метафізичним реалізмом, що існує така перспектива, з якої ми можемо осмислено спитати, так воно чи не так.

4. Аналітична філософія

4.1. Чим вона не є

Наш огляд тематики періоду народження аналітичної філософії є безумовно вибіркоким, чого неможливо уникнути в матеріалі подібного обсягу. А проте існує, я гадаю, широка згода стосовно того, що описане мною становить принаймні *деякі* з джерел аналітичної філософії. Факт такої згоди сам по собі є значущим: не всі інтелектуальні течії мають так добре розпізнаване і так чітко локалізоване народження. Але, коли ми намагаємося визначити філософські погляди, що характеризують аналітичну філософію, картина затьмарюється: виявляється дивовижно важко визначити послідовний набір поглядів, якого дотримувалися б всі ті філософи ХХ сторіччя, яких вважають такими, що належать до аналітичної традиції.

Ідея, яка надала традиції її ім'я, – що аналіз речень може виявити справжню структуру тверджень, які вони висловлюють, а відтак і справжню природу світу, – виринала у багатьох формах і досі не є цілком мертвою, хоча й безумовно не викликає широкої згоди. Послідовники Квайна, приміром, вважають, що жоден аналіз, який зосереджено на реченнях, не може претендувати на пояснення того, що ми говоримо. Навіть фундатори цієї традиції, не кажучи вже про їхніх нащадків, не мали згоди щодо того, як правильно

розуміти стосунки між мовою та світом. А відоме філософії з давніх-давен припущення, що існує щось таке, що ми іменуємо *данним*, якась непіддатна аналізу субстанція, з якої складено світ, сьогодні вже навряд чи поділяє будь-хто з прибічників аналітичної традиції.

Однією з безумовно спільних рис усіх аналітичних філософів була віра в те, що природознавство, як його практикували впродовж останніх двох століть, загалом відповідає нормам раціональності і що його очевидні успіхи багато в чому завдячують застосуванню у ньому саме цих норм. Але цього навряд чи достатньо, аби відрізнити аналітичних філософів від решти. Багато з них також тяжіли до протилежного ходу думки: використати практику природознавства задля визначення цих норм, а його успіх задля їхнього виправдання. Але теза про те, що норми, втілені в практиці природознавства, є єдиними наявними у нас раціональними нормами, є вже наступним кроком, з приводу якого безумовно немає загальної згоди.

Раніше я згадував про «лінгвістичний поворот» Фреге. Щонайменше його складовою було усвідомлення, що для аналізу структури думки у нас немає іншого шляху, як вдатися до аналізу мови, – з тієї очевидної причини, що, за можливим винятком думок від першої особи, нашим головним засобом доступу до думки є саме мова. Більш спірним є питання про те, чи є складовою лінгвістичного повороту також і теза про те, що мова є нашим єдиним засобом доступу до думки. Цю сильнішу тезу неодноразово висловлював Даміт, який навіть стверджував [Dummett, 1993], що її визнання є необхідною умовою, аби вважатися аналітичним філософом.

Звісна річ, не є дивним, що точна делімітація досі неясно зрозумілої межі може розташувати пару випадків з несподіваного боку огорожі, тож Даміт безумовно має право зберігати спокій, коли виявляється, що його визначенню аналітичних філософів не задовольняють Гарет Еванс (1946–1980) і Кристофер Пікок (1950–). Але як бути з Раселом? На тій великій ділянці своєї роботи, яку ми обговорювали вище (з 1898 по 1914) Расел незмінно вважав предметом філософії абстрактні конфігурації частин, з яких складається світ. Як ми бачили, він змінював свою думку щодо того, якими є ці конфігурації (факти, твердження, судження), а згодом для нього стало глибоким прозрінням відкриття його власної теорії описів, що поверхова граматики речення може значно збити нас з пантелику стосовно тієї частини реальності, з якою воно співвідноситься. Але, хоча це відкриття призвело його до більшої обережності у розумінні особливої структури мови, воно не призвело його до лінгвістичного повороту в розумінні Даміта. Лише після 1918 року Расел зрікся погляду, що логіка є прозорою [Russell, 1959: p. 145], й зацікавився стосунками між мовою та фактом.

Втім, навіть і у його пізнішій філософії Расела все ж таки не вважали б аналітичним філософом за мірками Даміта, оскільки досліди значення призвели його безпосередньо до відкидання тієї форми антипсихологізму, яку Даміт вважає іншою істотною характеристикою аналітичної філософії: тобто

Расел відкинув погляд, за яким «вивчення думки слід чітко відрізнити від вивчення психологічного процесу мислення» [Dummett, 1978: p. 458].

В руках Фреге антипсихологізм був тезою про логіку із нормативним змістом: логіка є вивченням не тих законів, за якими ми думаємо фактично, а тих, за якими ми маємо думати; і нормативність цього «маємо», на думку Фреге, не зводилася до простого переліку переваг, які зростають, якщо ми у своєму міркуванні будемо дотримуватися саме цих правил, а не якихось інших.

Карнап, принаймні у певний момент, відкрито відкидав цю нормативність. «В логіці, – казав він у [Carnap, 1934], – немає моралі», оскільки те, що вважають логічною істиною, залежить від прийнятої нами лінгвістичної структури, а цей вибір визначено не нормативними, а лише прагматичними чинниками. Карнап не дотримувався цієї жорстко прагматичної лінії надто довго, але навіть у цей період він не позбавляв логіку нормативності повністю: залишалося те, що коли ми вже обрали структуру, надалі істинне та хибне визначається тим, що впливає з чогось у межах цієї структури.

Щось подібне можна сказати й про пізнього Расела. Впродовж свого найбільш психологістичного періоду він вважав, що «нементальний світ теоретично може бути повністю описаним без використання... термінів логіки» [Russell, 1938: p. 43]. Він вважав, що такі поняття, як диз'юнкція та заперечення, потрібні лише завдяки «таким ментальним явищам, як сумнів чи вагання». Водночас він не казав, і це не впливає зі сказаного, що коли ми вже здобули ці поняття, ми вільні визначати їхні властивості.

Найбільш крайню позицію обійняв пізній Вітгенштайн, чії спроби з'ясувати сутність нормативності логічного міркування призвели його до повної деконструкції цієї нормативності. Але навіть і в цьому разі його метою було відкидання неадекватних уявлень про нормативність, а не надання нам дозволу казати в процесі аргументації все що нам заманеться.

Іншою ознакою, яку висували як відмітну рису аналітичної філософії, є те, що можна назвати однорівневим поглядом на мову – тобто поглядом, за яким весь когнітивний зміст є фактуальним змістом [Skorupski, 1997]. Мої коментарі до «Трактату» вище мали показати з усією ясністю, наскільки мало я співчуваю цій ідеї – а отже й думці про те, що ця ідея може бути істотною для аналітичної філософії. Поза сумнівом, з неї вийшов впливовий напрямок у логічному позитивізмі, й багато послідовників Квайна, здається, вважають натуралізм певним визнанням чогось подібного до неї; але цю ідею не поділяв Вітгенштайн, ранній чи пізній, і сьогодні вона є не дуже поширеною за межами Квайнового кола.

Колишня впливовість цього погляду насправді може пояснити неспроможність його прибічників гідно оцінити роль метафізичного суб'єкта у філософії Вітгенштайна. Те, що моя мова є *моєю*, робить її нормативною у такий спосіб, який не вловлюється простим переліком її правил. Остання теза є досить загальною: якщо ми визнаємо будь-який процес складовою нашої раціональності, ми мусимо погодитися, що простого опису цього процесу

буде завжди недостатньо, аби пояснити його сутність, оскільки цей опис завжди залишатиме поза увагою той факт, що зазначений процес є нашим. Нерозуміння цього є помилкою, якої припускалися не одні лише позитивісти: наприклад, його ж можна знайти і у популярних віднедавна аргументах на користь фізикалізму. Навіть якби сучасна фізика була нашою найкращою теорією устрою світу, залишався б ще факт, який не є складовою цієї теорії: а саме, що це справді наша найкраща теорія.

З цього може виникнути спокуса проголосити, що аналітична традиція насправді є не більше ніж традицією – тобто що її прибічників поєднує лише те, що вони погоджуються щодо історичних джерел, з яких пішли їхні вкрай різноманітні підходи до філософії. Такий крок безумовно корисний, але врешті-решт він також виявляється надто грубим – і не стільки через наявність філософів за межами цієї історичної традиції (як-от Бернард Больцано, 1781–1848), яких ми все ж таки хотіли б вважати аналітичними, скільки через наявність у ХХ сторіччі багатьох філософів, які надихалися працями обговорюваних тут авторів, але загалом розглядаються як постаті поза межами цієї традиції.

Інший спокусливий метод – визначити аналітичну філософію через те, чим вона не є. В цьому також є своя рація. Так само як протестантизм, історично й певною мірою теологічно, визначався його протиставленням римському католицизму, аналітична філософія безумовно набула своєї ідентичності частково й через її протиставлення спершу тому, що невдало узагальнювалося як континентальна філософія (Гегель, Ніцше, Гайдегер, Сартр), а більш нещодавно постмодернізму. Але це протиставлення, хоча й говорить нам дещо про природу аналітичної філософії, говорить не надто багато – хоча б тому, що ні континентальну філософію, ні постмодернізм визначити зовсім не легше, ніж саму аналітичну філософію.

4.2. Чим вона є

Втім, якщо жодна з цих ідей не схоплює самісіньку сутність аналітичної філософії, в кожній з них є своя правда. Принаймні існує набір якщо не переконань, то бодай робочих методів, які поділяють багато з тих, хто вважає себе аналітичними філософами, і які, взяті разом, можуть прояснити дещо особливе в їхньому підході. Насамперед, гадаю, ми можемо наголосити на тому, що сам термін «аналітична філософія» не є цілковито недоречним: хоча загальна згода, що й для чого аналізується, відсутня, аналітичний метод все ж таки справді передбачає аналіз.

Найбільш відома дискусія тут стосується холізму Квайна, який, замість речення, звернувся до теорії як доречної одиниці, яку належить препарувати. Іншими словами, згідно з Квайном, аналіз окремих речень є марним. Широко відомим є пояснення Квайном цієї ідеї [Quine, 1960: 3] за допомоги метафори Нейрата: наша теорія є кораблем, який ми мусимо збудувати наново, залишаючись на плаву. (Сам Квайн називав це не кораблем, а плотом – можливо, щоб підкреслити його тендітність.)

Іншою провідною ідеєю була важливість у філософії раціональної аргументації, і не лише як засобу, але й як того, що ми неодмінно маємо осмислювати, критикувати та пояснювати. Раніше я посилався на погляд, притаманний певному різновиду натуралізму, що раціональні норми дорівнюють науковим нормам. Сьогодні більш поширеним є інший, але подібний погляд: що раціональна аргументація дорівнює логічній аргументації. Я не зовсім переконаний, що це ототожнення правильне, але ясно принаймні, що правдоподібність йому могли надати лише ті зрушення в логіці, які розпочалися із винаходом Фреге символічного запису для кванторів та змінних 1879 року. Іншими словами, не є випадковим, що аналітична філософія зародилася невдовзі після цієї події.

Таким чином, аналітичну філософію можна розглядати як спадкоємицю дебатів XVIII сторіччя між традиціями раціоналізму та емпіризму. Упродовж певної частини XX сторіччя аналітичні філософи справді сподівалися, що сучасна логіка зможе владнати цю суперечку. З цієї точки зору, раціоналісти посилалися на розум як джерело знань, відмінне від чуттєвого досвіду, лише тому, що вони вважали логіку істотно тривіальною; сила ж сучасної логіки наново пробудила, бодай на певний час, сподівання на те, що певна версія емпіризму має надати нам якщо не все, чого ми бажаємо, то принаймні все, чого ми потребуємо у сфері знання.

Інший спільний елемент в аналітичному методі певним чином пов'язаний із невідворотністю структурних ознак певної позиції, яку хтось обирає як відправний пункт своєї аргументації. Але сутність цієї риси важко сформулювати так, аби з цим погодилися всі аналітичні філософи. Можливо, найкраще формулювання належить Вітгенштайну: ми мусимо визнати те, що він називає жорсткістю логічного «мусить» [Wittgenstein, 1953: § 437].

Коріння цього явища сягає значно глибше за логіку. Засадовим, і не лише в логіці, є розрізнення між тим, що є істинним, та тим, що вважають істинним. Безумовно, між аналітичними філософами немає згоди щодо сутності цього розрізнення. Немає згоди навіть і щодо того, чи є сенс припускати, що наша найкраща теорія світу може бути хибною: один з різновидів антиреалізму полягає саме у тезі, що таке припущення не має сенсу. А проте спільним для аналітичних філософів, які звертаються до питань вибору теорії, є переконання, що існують критерії для прийняття чи відкидання теорії, які не є цілком внутрішніми для цієї самої теорії.

Іншими словами, є принаймні дискусійним, чи є сенс припускати, що ми всі можемо помилятися стосовно всього; але не є дискусійним, що деякі з нас можуть помилятися стосовно чогось. Погляди, які унеможливають помилки, виринають час від часу, але тільки як пропозиції щодо поведінки з конкретними проблемними сферами дискусії (приміром, Вітгенштайн у середній період свого розвитку ставився так до математики), і безумовно без великих претензій.

Останнім переконанням, яке є спільним для багатьох аналітичних філософів, є те, чого дійшли Расел і Мур у їхній спробі подолання гегельянства: а саме, що зміст судження не змінюється самим актом такого судження. Отже, не просто існує різниця між тим, що є істинним, та тим, що вважають істинним, але й друге не змінює перше. (Важливо, між іншим, відрізнити цю тезу від іншої позірно подібної до неї тези, що коли ми дізнаємося про істинність чогось, цей акт не змінює його істинності. Як повідомляє квантова механіка, ця остання теза цілком може бути хибною.) Наполягання на цьому є для аналітичних філософів засобом опору певному різновиду цілком загального песимізму, поширеного в континентальній традиції, який доходить висновку, що ми ніколи не можемо точно репрезентувати будь-що стосовно світу, оскільки сам акт репрезентації гарантує, що ми неодмінно схибимо. Безумовно, це частково зумовлює зазначену раніше ворожість до постмодернізму, що є особливо сильною серед аналітичних філософів.

4.3. Чому вона є

Якщо тепер ми маємо певне відчуття головних рис, притаманних аналітичній філософії, наступне нагальне питання – чому вона виникла. Тут треба пояснити два факти. З одного боку, аналітична традиція досягла вражаючого панування на англomовних філософських кафедрах: на деяких з них представників інших традицій (Сартра, Дерида) згадують так рідко, що першокурсники вважають їхню філософію чимось на зразок порнографії. З іншого боку, це панування двічі обмежене: воно стосується лише філософських кафедр і здебільшого (хоча зараз ситуація змінюється) суто англomовного світу.

Як і з іншими інтелектуальними течіями, певні причини її визнання чи відкидання знаходяться поза межами самої дисципліни, в переплетенні історичних, культурних та мовних фактів. Приміром, важливим чинником впливовості в Америці логічного позитивізму стала втеча з окупованої Європи упродовж 1930-х років багатьох філософів (здебільшого єврейського походження). Брак впливу деяких континентальних авторів у Британії може бути частково зумовлений проблемами британців із володінням відповідними мовами. Популярний серед аналітичних філософів підхід до текстів минулого, коли з авторами останніх сперечаються як із сучасниками, забуваючи той незручний факт, що Кант вже не може опублікувати статтю у відповідь, з певних культурних позицій є надто нечемним. Популярність філософії повсякденної мови в Оксфорді після Другої світової війни, безумовно, почасти була зумовлена тим, що, на відміну від інших філософських підходів, цей принаймні могли компетентно застосовувати тамтешні слухачі «Greats»¹³ без найменшого знання сучасного природознавства та математики.

---

¹³ Словом «Greats» в Оксфорді позначається оглядовий курс класичної історії та культури для студентів перших років навчання. Донедавна саме цей курс був основою підготовки більшості оксфордських філософів. – *Прим. М. Потера.*

Одним з радше внутрішніх чинників визнання аналітичного підходу був, безумовно, його успіх: за перші п'ятдесят років після свого народження аналітична філософія досягла неймовірного прогресу, особливо у філософії математики, але також і в філософії мови, свідомості та науки. Знов-таки, тут нелегко повністю усунути зовнішні чинники. Статті, надруковані Раселом і Муром в «Mind» упродовж 1900-х років, явно є цікавішими та глибшими, ніж майже все їхнє оточення, – але чи було це зумовлено набутим ними філософським методом або ж просто їхніми здатностями розумних та винахідливих мислителів?

Безумовно, аналітичні потужності прояснення понять і раціональної аргументації можна застосовувати й до проблем, які не є суто філософськими. (Принаймні так ми говоримо перспективним студентам, які вивчають філософію.) Але переваги, які має надати вивчення аналітичної філософії, – такі, як звільнення розуму від забобонів та загострення його здатності розпізнавати в проблемі найважливіше, – мають і свої межі; останнє може засвідчити будь-хто, відвідавши засідання відповідної філософської кафедри. Понад те, варто зазначити, що успіхи методу в одних царинах філософії є набагато видатнішими за успіхи в інших: аналітична філософія за останні сто років розповіла нам про природу математики та природознавства значно більше, ніж про природу мистецтва. Тому, напевне, немає нічого дивного, що нею загалом мало цікавляться літературні критики.

Загальніша теза є, в головних рисах, наступною. Аналітичне мислення – мислення відповідно до норм аналітичної філософії – може видатися тому, хто належить до цієї традиції, просто тим самим, що ясне мислення. Наші складнощі із визначенням того, якою є сутність аналітичного мислення, можуть викликати підозри, що таке враження є не зовсім правильним. У цій статті я намагався наголосити на тому, як аналітичний метод розвивався у конкретний час, у конкретних місцях, у відповідь на конкретні проблеми. Те, що постмодерністи кажуть про природу читацького відгуку на літературний текст, цілком може бути страшенно заплутаним; але звідси не випливає, що будь-що сказане з цього приводу аналітичною філософією, будучи менш заплутаним, відтак краще прояснюватиме сутність питання.

ЛІТЕРАТУРА

- Dictionary of Philosophy and Psychology / ed. James Mark Baldwin. – New York: The Macmillan company; London: Macmillan & co., ltd., 1901-1902. – vol. 1-4.
- Carnap R. Logische Syntax der Sprache. – Vienna: Springer, 1934.
- Dedekind R. Was sind und was sollen die Zahlen? – Braunschweig: Vieweg, 1888.
- Dummett M. Truth and Other Enigmas. – London: Duckworth, 1978.
- Dummett M. Origins of Analytical Philosophy. – London: Duckworth, 1993.
- Frege G. Begriffsschrift, eine der arithmetischen nachgebildete Formelsprache des reinen Denkens. – Halle: Nebert, 1879.
- Frege G. Die Grundlagen der Arithmetik. – Breslau: Koenbner, 1884.

- Frege G.* Grundgesetze der Arithmetik, begriffsschriftlich abgeleitet. – Jena: Pohle, 1893–1903.
- Frege G.* Die Gedanke // Beiträge zur Philosophie des deutschen Idealismus. – I. – 1918. – P. 58–77.
- Makin G.* Making sense of «On denoting» // Synthese. – # 102. – 1995. – P. 383–412.
- McCarthy T., Stidd S.C.* Wittgenstein in America. – Oxford: Oxford UP, 2001.
- Moore G.E.* The nature of judgment // Mind. – # 38. – 1899. – 176–193.
- Oliver A.* A few more remarks on logical form // Proc. Aristot. Soc. – # 99. – 1999. – P. 247–272.
- Peirce C.S.* On the algebra of logic: A contribution to the philosophy of notation // American Journal of Mathematics. – # 7 – 1885. – P. 180–202.
- Potter M.* Reason's Nearest Kin: Philosophies of Arithmetic from Kant to Carnap. – Oxford: Oxford UP, 2000.
- Putnam H.* Reason, Truth and History. – Cambridge: Cambridge UP, 1981.
- Quine W.V.* Word and Object. – Cambridge: MA, MIT Press, 1960.
- Ramsey F.P.* The foundations of mathematics. // Proceedings of the London Mathematical Society. – # 25. – 1926. – P. 338–384.
- Russell B.* The Principles of Mathematics. – London: Allen & Unwin, 1903.
- Russell B.* The Problems of Philosophy. – Oxford: Oxford UP, 1912.
- Russell B.* The philosophy of logical atomism. // Monist. – # 28. – 1918. – P. 495–527.
- Russell B.* Logical Atomism // Contemporary British Philosophy / ed. J.H. Muirhead. – London: Allen & Unwin. – 1924. – P. 357–383.
- Russell B.* The relation of psychology to logic // Proceedings of the Aristotelian Society: Supplementary Volume. – # 17. – 1938 – P. 42–53.
- Russell B.* My Philosophical Development. – London: Allen & Unwin, 1959.
- Skorupski J.* Why did language matter to analytic philosophy? // The Rise of Analytic Philosophy / Ed. by H.-J. Glock. – Oxford: Blackwell, 1997.
- Whitehead A.N., Russell B.* Principia Mathematica. – Cambridge: Cambridge University Press, 1910–1913.
- Wittgenstein L.* Notes on Logic // Notebooks 1914–1916 / Eds. G .H. Von Wright, G. E. M. Anscombe. – Chicago: University of Chicago Press, 1913. – P. 93–107.
- Wittgenstein L.* Tractatus Logico-Philosophicus. – London: Kegan Paul & Trubner, 1922.
- Wittgenstein L.* Some remarks on logical form // Proceedings of the Aristotelian Society: Supplementary Volume 9. – 1929. – P. 162–171.
- Wittgenstein L.* Philosophical Investigations. – Oxford: Blackwell, 1953.
- Wittgenstein L.* Notebooks, 1914–1916. – Oxford: Blackwell, 1979.

РЕКОМЕНДОВАНЕ ЧИТАННЯ

- Ayer A. J.* Philosophy in the Twentieth Century. – London: Weidenfeld & Nicolson, 1982. (Ясний і привабливий опис, що докладно торкається більшості піднятих у цій статті питань, але також підкреслює роль інших постатей, як-от Колінгвуда та Льюїса).
- Dummett M.* Origins of Analytical Philosophy. – London: Duckworth, 1993. (Прекрасний, стимулюючий і пристрасний огляд історичних витоків аналітичної філософії).
- Kenny A.* Wittgenstein, rev. edn. – Oxford: Blackwell, 2005. (Найкращий простий вступ до філософії Вітгенштайна, від часів «Трактату» й надалі).

Noonan H. Frege. – Cambridge: Polity Press, 2000. (Прозорий виклад Фрегевої філософії логіки).

Potter M. Reason's Nearest Kin: Philosophies of Arithmetic from Kant to Carnap. – Oxford: Oxford UP, 2000. (Докладніший виклад більшості тез, висунутих у цій статті).

Michael Potter

The Birth of Analytic Philosophy

The article reviews logical and mathematical problems, which were the starting point of what is now known as “analytical philosophy”. The author proves that the moment of birth of analytical philosophy was Frege’s invention of a notation for quantifiers and variables in 1879. Another source of analytical philosophy was rather declaration than proof of certain philosophical beliefs by Moore and Russell during the 1990s. Generally, an analysis of these sources serves to clarify what analytical philosophy is and what it is not, as well as why it appeared exactly at the beginning of the 20th century.

Michael Potter is a Reader in the Philosophy of Mathematics at Cambridge. He took his Ph.D. in pure mathematics at Oxford. He did research in the Department of Logic and Metaphysics at St Andrews and the Department of Philosophy at Harvard. His research interests lie mainly in the history of analytic philosophy (Wittgenstein, Russell and Frege), the philosophy of mathematics, and philosophical logic.

Майкл Потер – викладач філософії математики в Кембріджі. Ступінь доктора філософії отримав в Оксфорді у галузі чистої математики. Проводив дослідження на кафедрі логіки та метафізики Університету Сент-Ендрю та на кафедрі філософії Гарвардського університету. Сфера наукових інтересів – історія аналітичної філософії (Вітгенштайн, Расел, Фреге), філософія математики та філософська логіка.
